UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Over de kwaliteit van politieke elites

Fennema, M.

Publication date

2003

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Fennema, M. (2003). *Over de kwaliteit van politieke elites*. (Oratiereeks). Vossiuspers.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Over de kwaliteit van politieke elites

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Colorscan, Voorhout
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 319 2
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2003

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 ⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprerecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Over de kwaliteit van politieke elites

Rede

in verkorte vorm uitgesproken
ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar in de Politieke theorie van etnische verhoudingen
aan de Faculteit der Maatschappij- en Gedragwetenschappen
van de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 27 juni 2003

door

Meindert Fennema

VOSSIUSPERS UvA

Voor Reina en Flora

'En politique, la communauté des haines fait presque toujours le fond des amitiés.'
Alexis de Tocqueville

*Mijnheer de Rector Magnificus,
mevrouw de Decaan,
waarde toehoorders,*

In 1976 publiceerde ik mijn eerste artikel in *Acta Politica*, onder de titel ‘Professor Lijphart en de Nederlandse politiek’ (Fennema 1976). Dat was een voor die tijd ongemeen krachtige aanval op de toen al klassieke studie van Arend Lijphart *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, waarvan in datzelfde jaar een tweede, herziene editie was verschenen. Lijphart werd gevraagd op mijn stuk te reageren en haalde op zijn beurt krachtig naar mij uit (Lijphart 1976b). Zijn repliek was zelfs zo fel dat onze polemiek de kolommen van *de Volkskrant* haalde.

Mijn pennestrijd met Lijphart had te maken met zijn antwoord op de door hemzelf in dat boek opgeworpen vraag waarom er in een verzuild land, waar de bevolking verdeeld was in vijandelijke kampen die bijna alle sectoren van het maatschappelijk leven omvatten, tóch sprake kon zijn van een stabiele democratie. Dat antwoord luidde: omdat de leiders van die kampen in een prudent eliteoverleg de levensbeschouwelijke tegenstellingen overbruggen én dankzij het feit dat hun achterban volgbaar was. Daarmee duidde hij impliciet ook een kwaliteit van die elites aan: zij hadden politiek gezag in eigen kring, waren bereid met hun tegenstanders om de tafel te gaan zitten ten behoeve van de nationale eenheid en beschikten over het vermogen tot samenwerken of, zoals Dekker (2002) dat definieert, over sociaal kapitaal. In de terminologie van Putnam (2000) zou dit kunnen heten dat de gewone leden van de zuilen wel over veel isolerend sociaal kapitaal beschikten, maar dat het overbruggende sociale kapitaal, dat ‘de boel bij elkaar moest houden’, vooral van de elites moest komen. De zuilen waren zowel bastion als bindmiddel, om een mooie titel van een publicatie van Rinus Penninx en Marlou Schrover (2001) te parafraseren.

Wat had ik daar tegen in te brengen? Ik zette Lijphart op zijn kop. Het verzuilingsproces, meende ik destijds, was door de elites geïnstigeerd. Zij hadden daarbij vooral hun eigen belangen op het oog en niet die van de achterban. Als de verzuiling al emancipatie teweeg had gebracht, dan was het de emancipatie van de katholieke, gereformeerde en sociaal-democratische elites. Die elites waren doodsbang dat hun achterbannen gemene zaak met elkaar zouden maken. Dat bleek vooral in de periode na de Tweede Wereldoorlog, toen de elites van de zuilen zich krachtig verzetten tegen initiatieven van onderop om de verzuiling te doorbreken; een doorbraakbeweging die door de vooroorlogse elites tot staan werd gebracht. De leiders van de zuilen waren dus tegen verdergaande democratisering van de Nederlandse politiek. De polemiek met Lijphart ging uiteindelijk over de vraag in hoeverre de elites het sociale isolement van de zuilen bewust in stand hielden. Mijn negatieve oordeel over de kwaliteit van die elites was derhalve niet gericht op hun technische competentie, maar kwam voort uit mijn vermoeden dat zij hun eigen belangen lieten prevaleren boven die van hun achterban. Vanuit marxistisch standpunt beschouwde ik de levensbeschouwelijke rivaliteit tussen bevolkingsgroepen als een vorm van vals bewustzijn dat de elites ten eigen bate manipuleerden. Ik kende de levensbeschouwelijke elites dan ook een overwegende invloed toe bij de vorming van de politieke opinies van hun achterban. En ik meende bovendien dat die achterban weinig of geen middelen had om die leiders te beïnvloeden.

Achteraf moet ik constateren dat ik in mijn kritiek op Lijphart – en daarmee op het model van de verzuiling – veel te weinig oog had voor de maatschappelijke en politieke participatie binnen de zuilen. Ik had te weinig oog voor het belang van verticale loyaliteiten voor de kwaliteit van de democratische besluitvorming. Maar dat gold in zekere zin ook voor Lijphart zelf. Destijds beschouwde hij immers zijn consensusdemocratie als een *second best*-optie, geschikt voor gespleten samenlevingen, maar inferieur aan het meerderheidssysteem. Pas onlangs kwam hij tot de voorzichtige conclusie dat zijn consensusmodel vanuit democratisch oogpunt zelfs beter is dan het meerderheidssysteem (Lijphart 1999). De kwaliteit van politieke elites is dus zowel afhankelijk van horizontale loyaliteiten (die Lijphart destijds vaststelde in het eliteoverleg binnen en tussen de zuilen) als van verticale loyaliteiten (die hij eenzijdig interpreteerde als volgzzaamheid van de achterban).

Het interessante van Lijpharts analyse is dat deze nog zo stevig in de traditie stond van Almond en Verba's *civic culture*-benadering. Almond en Verba merkten in

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

1963 op dat een democratische politieke cultuur idealiter bestaat uit een combinatie van activisme en volgzaamheid. Anders gezegd: een democratisch bestuur is gebaat bij een goede mix van horizontale en verticale loyaliteiten. Lijphart analyseerde de verzuilde maatschappij als specifieke vorm van een *communal society* (Kornhauser 1959) met een sterk ontwikkeld groepsleven waarin de zuilenorganisaties ‘inclusief’ waren, dat wil zeggen dat alle leden (katholieken dan wel protestanten of socialisten) in principe tot de zuil werden gerekend. De leiders van die organisaties waren binnen de zuilen onderling sterk verbonden, niet alleen vanwege hun gemeenschappelijke levensbeschouwing, maar ook omdat zij in meerdere besturen zaten en vaak het Kamerlidmaatschap met die bestuursfuncties combineerden. Dergelijke dubbelfuncties, die tegenwoordig veel minder voorkomen, droegen bij tot de sociale organisatie der zuilen als civiele gemeenschappen. De representativiteit van de verzuilde elites – die voor een deel ook de volgzaamheid van de achterban verklaart – was dus gelegen in de sterke *civic communities* die de katholieke, protestants-christelijke en socialistische zuilen eveneens waren. In een representatieve democratie hangt de kwaliteit van de politieke elites bijgevolg mede af van de mate waarin zij sociale en organisatorische banden met hun achterban hebben.

De discussie die ik destijds met Lijphart voerde, lijkt zich thans in een heel andere context en met andere spelers te herhalen. De ontzuiling heeft zich doorgezet en de discussie is nu geconcentreerd op het multiculturalisme. Inmiddels dringt zich de vraag op in hoeverre de leiders van etnische minderheidsgroepen door hun prudent leiderschap in een eliteoverleg met autochtone politici bijdragen aan een robuuste multiculturele democratie. Mijn collega Jean Tillie en ik neigen, op grond van empirisch onderzoek waar ik nog op terugkom, naar een lijphartiaans antwoord op die vraag. Wij noemen een democratie multicultureel wanneer etnische minderheden daadwerkelijk participeren, zodat zij de politieke elites betrouwbare informatie verschaffen over hun politieke voorkeuren. Hoe lager de participatiegraad van etnische groepen, hoe lager de kwaliteit van de multiculturele democratie (Fennema et al. 2001).

Centraal in deze democratieopvatting staat de garantie dat alle relevante groeperingen hun politieke voorkeuren in de politieke arena kunnen uiten, en wij menen dat die etnische elites een cruciale rol spelen in de creatie van etnische gemeenschappen, die op haar beurt de politieke integratie bevordert. Onze critici bestempelen de etnische leiders en hun autochtone tegenhangers vaak als ‘minderhe-

denmaffia' of 'minderhedenindustrie'. Zij leggen, net als ik 27 jaar geleden, sterk de nadruk op het eigenbelang van de etnische elites en suggereren dat de politiek-ideologische eenheid binnen de etnische gemeenschap van bovenaf is opgelegd, 'geconstrueerd' in het postmoderne jargon (Rath 1991). De implicatie van deze analyse is dat zonder die etnische leiders en Hollandse zaakwaarnemers de integratie tussen de gesegregeerde bevolkingsgroepen veel sneller tot stand zou zijn gekomen.

Degenen die vandaag de dag pleiten voor het afbreken van etnische organisaties gaan er, net als ik destijds, ten onrechte van uit dat de individuele leden van die organisaties vervolgens uit zichzelf lid worden van algemene organisaties. Zij trekken zo echter een zware wissel op de toegankelijkheid van die algemene organisaties en de bereidheid van immigranten om zich langs niet-etnische lijnen te organiseren. In de praktijk betekent het liquideren van etnische verenigingen meestal dat de achterban nog verder geïsoleerd raakt in de Nederlandse samenleving, zoals Hilhorst (2003) in zijn column in *de Volkskrant* terecht opmerkt. Een deel van het (etnische) minderhedenbeleid was tussen 1980 en 1990 gericht op de sociale sector. Dat beleid ten behoeve van 'integratie met behoud van eigen cultuur' heeft de vorming van etnische gemeenschappen bevorderd (Vermeulen i.p.). En het bestaan van die etnische gemeenschappen heeft vervolgens de politieke participatie bevorderd.

Ik sta nu dus aan de andere kant van de barricades en opnieuw doet zich de vraag voor naar de kwaliteit van de politieke elites. Maar vergeleken met een kwart eeuw geleden is ook de discussie een kwartslag gedraaid. Lijphart legde in zijn studie vooral de nadruk op de compromisbereidheid van de elites. Het ging hem immers om de *stabiliteit* van de Nederlandse democratie. Tillie en mij gaat het echter om de *kwaliteit* van de democratie, en daarom kozen wij voor politieke participatie en politiek vertrouwen als afhankelijke variabelen (Fennema & Tillie 1999). Inzet van de huidige discussie is de mate van politieke integratie van immigranten en de daar al dan niet mee samenhangende sociale en economische integratie, *niet* de stabiliteit van de democratie – hoewel velen van mening zijn dat die ook in het geding is. Die politieke integratie van immigranten is nog lang niet voltooid: over het geheel genomen participeren zij veel minder dan autochtone Nederlanders. Maar het opvallende is dat die politieke participatie per groep verschilt. Zo participeren Turken in Amsterdam meer dan Marokkanen, Marokkanen meer dan Surinamers en Surinamers meer dan Antillianen. Dat verschil laat zich niet verklaren door factoren als inkomen of opleiding. Ons onderzoek heeft wél aangetoond dat er een positief ver-

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

band is tussen de graad van etnische organisatie en de politieke participatie van immigranten: hoe sterker de etnische bindingen, hoe groter de politieke participatie. Die etnische bindingen laten zich niet alleen aflezen uit het aantal etnische organisaties, maar ook uit de mate waarin de leiders van die organisaties met elkaar zijn verbonden in een netwerk van bestuurscontacten. Dat netwerk blijkt in Amsterdam het sterkst te zijn bij de Turkse organisaties. Mede daarom laten Amsterdamse Turken bij de lokale verkiezingen een hogere opkomst zien dan Surinamers en Antillianen, die als etnische groepen slechter zijn georganiseerd. Turken blijken daarnaast relatief meer belangstelling te hebben voor de lokale politiek én meer vertrouwen te hebben in haar instellingen. Etnische organisatie leidt kennelijk niet alleen tot politieke mondigheid, maar ook tot een groter vertrouwen in de Nederlandse democratie – soms zelfs tot meer vertrouwen dan bij de autochtone Nederlanders (Berger et al. 2001; Van Heelsum 2002).

We hebben bovendien laten zien dat de Turkse elite in Amsterdam niet alleen veel verticale en horizontale contacten met de eigen groep heeft, maar vergeleken met de andere genoemde etnische groepen ook meer contacten met de autochtone politieke elite. We beschouwen de kwaliteit van de Turkse elite om deze redenen als relatief hoog. Deze elite zal heus wel goed voor zichzelf zorgen, maar draagt al doende bij tot de politieke integratie van Turken in Nederland. De Surinaamse elite daarentegen is veel minder hecht georganiseerd, heeft weinig contact met haar achterban en ook minder contacten met de autochtone politieke elite (Fennema & Tillie 2001). De Surinaamse gemeenschap is in dit opzicht zwak en gefragmenteerd. Het gedrag van Tara Singh Varma, Iwan Rozenblad of Philomena Bijlhout kon dan ook niet door andere Surinaamse leiders of door hun achterban worden gecorrigeerd. De kwaliteit van de Surinaamse elite is, zo gezien, relatief laag te noemen.

In de meeste immigrantengemeenschappen zijn de verticale banden sterker dan de horizontale. Vooral in verenigingen die nog door de eerste generatie gastarbeiders worden geleid, heersen vaak hiërarchische verhoudingen. Niettemin menen we, op theoretische en empirische gronden, dat ondemocratische verenigingen vanuit het gezichtspunt van een democratisch bestuur beter zijn dan helemaal geen verenigingen (Fennema & Tillie i.p.).

Bij de autochtone Nederlanders zijn de verticale loyaliteiten sterk aan erosie onderhevig geweest, met als gevolg dat de horizontale loyaliteiten overheersen. Het grootste probleem van de huidige democratie is het gebrek aan verticale loyaliteit

bij een groot deel van de autochtone burgers, waardoor de politieke elites het contact met hun achterban hebben verloren. De afbraak van de verzuilde structuren heeft de partijtrouw ondermijnd, wat uit het oogpunt van de politieke elites meer onzekerheid geeft. Die elite heeft dit probleem lange tijd bij de burgerij neergelegd, waarbij vooral de zwevende kiezers het moesten ontgelden. Zij zouden 'op drift' zijn geraakt, en het tot op het laatste moment blijven twijfelen zou volgens sommigen een uiting zijn van gebrek aan politieke vaardigheden. Uit het perspectief van de individuele kiezers kan het 'zweefgedrag' echter ook een uiting zijn van individualisering van de partijkeuze. Zo bezien is het zweven geen teken van politieke onwetendheid, maar juist een vorm van rationeel consumentengedrag. De moderne kiezer kiest pas na een vergelijkend warenonderzoek. De stemwijzer van het Instituut voor Publiek en Politiek, die een kwart van de kiezers bij de afgelopen verkiezingen heeft geraadpleegd (Groot 2003), is de politieke pendant van de *Consumentengids*. En Wouter van der Brug (1998) heeft overtuigend aangetoond dat de meeste kiezers ook zonder die stemwijzer een vrij accurate perceptie hebben van de positie van de politieke partijen op de links-rechtsschaal, die weer een goede indicator is voor het stemgedrag van die partijen in de Tweede Kamer op een aantal belangrijke politieke issues.

Maar betekent dat nu ook dat die partijkeuze door en door geïndividualiseerd is? Kunnen we de komeetachtige opkomst van Pim Fortuyn geheel verklaren vanuit de autonome keuze van de individuele burgers? En kunnen we het plotselinge succes van de SP bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 2002 geheel verklaren als een toevallige samenloop van individuele voorkeuren? De SP was na de succesvolle campagne van Fortuyn een goed alternatief voor linkse kiezers die de multiculturalistische samenleving en de toenemende criminaliteit als wezenlijke bedreigingen zagen. Na de dood van Fortuyn steeg de SP in de NIPO-peilingen van acht (begin mei) naar twintig zetels (eind november). Is de keuze van collega J.A.A. van Doorn voor de SP in november 2002 werkelijk een uiting van zijn non-conformisme, zoals hij zelf zegt (*De Groene*, 5 december 2002)? Maar had een non-conformist niet beter op de SP kunnen stemmen toen die partij nog door vrijwel niemand werd gesteund?

Het *bandwagon*-effect, zo noemen verkiezingsonderzoekers het kiesgedrag van Van Doorn: kiezers geven hun steun het liefst aan een partij die aan de winnende hand is. Dat effect is de laatste jaren sterk toegenomen, vooral door de afnemende betekenis van sociologische scheidslijnen en de toenemende betekenis van de media in het electorale keuzeprocess. De Nederlandse kiezers die tot voor kort in verzuilde

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

kampen opgesloten zaten, bevinden zich thans in een audiovisuele kudde – de term is van Thomas Friedman (2000) – die zich collectief en massaal afkeert van de verliezers en afstormt op de gedoodverfde winnaars. De politieke aandelenmarkt die *de Volkskrant* in 2001 introduceerde, is een bijna even goede voorspeller van de verkiezingsuitslag als de verkiezingsenquêtes die speciaal voor dat doel worden gehouden. ‘Bets beat polls’ schreven Hofstee en Schaapman al in 1990. En net zoals op de echte aandelenmarkt spelen psychologische factoren een belangrijke rol. Een politiek aandeel kan plotseling onderuitgaan, maar een nieuwe partij kan haar aandelen ook plotseling tot duizelingwekkende hoogte zien stijgen.

De grote politieke partijen zijn ideologisch gezien steeds dichter bij elkaar komen te staan, waardoor er vanuit het ideologische links-rechtsperspectief inmiddels ‘minder te kiezen’ valt (Tillie 2003; Van Wijnen 2000). Een gevolg daarvan is dat de persoonlijkheid van de lijsttrekkers steeds belangrijker wordt in het electorale proces en het politieke vertrouwen in de lijsttrekker in toenemende mate het succes van politieke partijen bepaalt. De verkiezingscampagnes worden daarop afgestemd en de televisie speelt in dat proces een sleutelrol. Daarbij geldt niet altijd het primaat van de televisie. Zo werd Pim Fortuyn van een ‘gewone’ bekende Nederlander met een eigen publiek een mediaster die als kijkcijferkanon zijn wil kon opleggen aan de redacties van actualiteitenrubrieken. Fortuyn in het programma was goed voor een verdubbeling van de kijkcijfers. ‘Prime time was Pim time,’ schrijft Hans Kuné (2003), en ‘voor Pim Fortuyn gold dat hijzelf het verhaal werd. (...) En de inhoud van dat adembenemende verhaal was: wordt er een nieuwe politicus geboren, of weten het politieke establishment en de cynische journalistiek zijn doorbraak in de kiem te smoren?’

Maar ook de vergroting van het persoonlijke element in de verkiezingscampagnes en een reusachtige versterking van het *bandwagon*-effect verklaren slechts een deel van de recente instabiliteit in de Nederlandse politiek, een instabiliteit die overigens niets te maken heeft met een teruglopende kwaliteit van het democratische proces op zich. Uit een analyse van het NOS-journaal (Groen & Van de Zwan 2003) blijkt namelijk dat de inhoud van de politieke boodschap in de laatste tien jaar eerder meer dan minder aandacht krijgt. Uit onderzoek naar stemmotivatie blijkt daarnaast dat de variabelen met de grootste verklarende kracht voor partijkeuze nog steeds de ideologische nabijheid en de omvang van de partij zijn. Dat geldt niet alleen voor Nederland, maar ook voor de andere landen in Europa (Van der Brug &

Fennema 2003; Van der Brug et al. 2000; Tillie & Fennema 1998).¹ De vraag blijft dus waarom de SP en niet GroenLinks in 2002 plotseling de wind in de zeilen kreeg. En vooral ook waarom Pim Fortuyn zo spectaculair kon inbreken in het politieke bestel.

Immigranten als issue

Het wordt tijd om uw aandacht te vragen voor een hardnekkig misverstand over rechts-populistische partijen. Die partijen zouden, zo wil de dominante opvatting in de media, vooral voortkomen uit het ressentiment van de kiezer, uit het onderbuikgevoel van de burger. De kiezer die een stem uitbrengt op een rechts-populistische partij, brengt daarmee in de ogen van velen (inclusief veel politicologen) een proteststem uit. Dat is nu niet het geval. Veel LPF-stemmers hebben weliswaar minder vertrouwen in de Nederlandse politiek dan de gemiddelde kiezer (Van Praag 2002), maar het politieke cynisme van de electorale aanhang van de LPF lijkt in dit bijzondere geval vooral veroorzaakt te zijn door de moord op Pim Fortuyn (Van der Brug 2003). Bovendien hebben de meeste rechts-populistische partijen die de afgelopen twintig jaar in Europa zijn opgekomen hun electorale succes niet te danken aan proteststemmers, maar aan kiezers die hun stem in de eerste plaats baseren op hun eigen beleidsvoorkeuren. Het gaat hier om kiezers die zichzelf als rechts beschouwen en die daarenboven aan het immigrantenvraagstuk een meer dan gemiddeld belang hechten. Vanwege deze beleidsvoorkeuren spreek ik liever van anti-immigrantenpartijen dan van populistische partijen.

In Nederland heeft een typische anti-immigrantenpartij, de Centrumpartij, eerder succes gehad dan in de landen om ons heen, met uitzondering van Groot-Brittannië. Dat was een gevolg van de plotselinge immigratiegolf van 50.000 Surinamers – naar aanleiding van de onafhankelijkheid van Suriname, in 1975. Een tweede belangrijke migratie-impuls was de invoering van de visumplicht voor Surinamers in 1980, die nog eens 30.000 Surinamers ertoe bracht naar Nederland te emigreren (Van Niekerk 1994). De toetreding van Hans Janmaat tot het Nederlandse parlement, in 1982, bracht de politieke elite in Nederland tot een aantal opmerkelijke stappen. Ten eerste werd besloten aan buitenlandse ingezetenen stemrecht te verlenen bij gemeenteraadsverkiezingen. Ook rechtse partijen als het CDA en de VVD, die hier alleen maar electoraal verlies van konden verwachten, stemden daarmee in.

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

Deze bijzondere uitbreiding van het kiesrecht werd evenwel geen inzet van een verkiezing.

Ten tweede werd besloten de Centruumpartij met alle mogelijke middelen, ook juridische, te bestrijden. Het *cordon sanitaire* was in Nederland sterker dan in enig ander land in de Europese Unie. De CP kreeg nergens toestemming voor het houden van een openbare vergadering. De druk op de rechterlijke macht tot optreden tegen politiek racisme werd stelselmatig opgevoerd. De procureurs-generaal kwamen op 9 juni 1993 met een richtlijn waarin de officieren van justitie opdracht kregen alle mogelijke toepassingen van artikel 137 c/g te onderzoeken en zo veel mogelijk tot vervolging over te gaan. Zij moesten daarover aan de Tweede Kamer rapporteren. En waar het OM nog mocht aarzelen, wees het Landelijk Bureau Racismebestrijding of een antidiscriminatiebureau het op zijn plicht (Fennema 2000).

Zowel de uitbreiding van het kiesrecht voor buitenlanders als de uitsluiting van de Centrumpartij van een aantal democratische rechten gebeurde met vereende krachten. In het eerste geval lieten in het parlement alleen de SGP en CPN een kritisch geluid horen (Jacobs 1998) – een krasse vorm van kartelpolitiek, die in 1985 zijn beslag kreeg in een wetswijziging. De Nederlandse bevolking werd op geen enkele wijze betrokken bij de besluitvorming daarover. In feite waren de politieke elites door de onverwachte opkomst van de Centrumpartij bang geworden voor hun eigen achterban. Dat gold in het bijzonder voor de PvdA, die dan ook het voortouw nam in het nieuwe antiracistische beschavingsoffensief.

De Centrumpartij werd zodoende een aantal democratische grondrechten ontnomen. Zij had geen recht van vergadering en geen recht van demonstratie. De inschrijving in het kiesregister werd bemoeilijkt door het aantal voorgeschreven handtekeningen per stemdistrict drastisch te verhogen. Antiracistische organisaties werden niet alleen zwaar gesubsidieerd, maar ook werd hun stilzwijgend toegestaan te dreigen met geweld bij een openbare vergadering of demonstratie. In minstens twee gevallen, in Boekel (1984) en Kedichem (1986), leidde dat tot gebruik van geweld op grote schaal (Van Donselaar 1991). Toen de secretaresse van Janmaat, Wil Schuurman, daarbij een been verloor, maakte de politieke elite daar heel weinig ophof over; in de Tweede Kamer werd althans niet geprotesteerd tegen het vervolgingsbeleid jegens de Centrumpartij, noch tegen de politieke terreur jegens haar leden.³ Hans Janmaat maakte zich daar in *de Volkskrant* van 2 april 1986 terecht boos over: ‘Hoe ze ook tegen ons aan mogen kijken, ontwikkelingen zoals die in Ke-

dichem horen in een democratisch land niet thuis. En als kamerleden om commentaar gevraagd wordt lopen ze schouderophalend verder.' De invalide fractieassistente van Hans Janmaat bleef op een zolderkamer van het Binnenhof gehuisvest, waar twee CP-adjudanten haar elke ochtend naartoe moesten dragen. Van de rechten die alle gehandicapte Nederlanders horen te hebben, bleef zij verstoken.

Ook de leider van de VVD, Frits Bolkestein, die in 1992 met zijn roemruchte Luzern-rede het integratievraagstuk op de politieke agenda zette, heeft nooit verdedigd dat het recht op vrije meningsuiting tevens voor Janmaat zou moeten gelden. Ook Bolkestein moest zich conformeren aan het politiek-correcte discours van die tijd.

De antiracistische consensus tussen de politieke elites van de hele Europese Unie was zó sterk, dat de vanuit democratisch en diplomatiek oogpunt onzinnige en onbezonnen strafmaatregelen tegen Oostenrijk nauwelijks op verzet stuitten. Maar dat verzet bleef niet uit omdat de kiezers de regeringsleiders steunden of zelfs maar het voordeel van de twijfel gunden, maar omdat burgers zich moreel gechanteerd voelden door de – met de vraagstukken van immigratie en integratie gepaard gaande – verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog. Het werd iedereen, behalve nu juist de politieke elites, steeds duidelijker hoezeer deze antiracistische strategie het functioneren van het democratische proces belemmerde.

Een groot deel van de bevolking, in Nederland maar ook elders in Europa, kreeg het gevoel dat de vrijheid van meningsuiting niet meer gegarandeerd was. Het strafbaar stellen van racisme en vreemdelingenhaat en het dusdanig oprekken van die begrippen dat ook een fundamentele afwijzing van de multiculturele samenleving of de leuze 'Nederland is vol' daaronder konden vallen, maakten een democratisch debat hierover onmogelijk. Wie pleitte voor assimilatie van immigranten was een racist, wie meende dat illegale vreemdelingen onverwijld het land moesten worden uitgezet was een fascist (Wansink i.p.). De actievoerders die het hotel in Kedichem in brand staken, verklaarden onomwonden: 'Fascisten mogen nooit de gelegenheid krijgen om zich te organiseren. Wie daartoe de gelegenheid geeft, collaboreert (*de Volkskrant*, 1 april 1986). Gezien de meegenomen ijzeren staven beschouwden zij zichzelf kennelijk als het gewapende verzet.³ De politieke elite sterkte hen in die houding. Zo zei Ed van Thijn tijdens een Auschwitzherdenking in 1984: 'In Nederland verschijnen weer bordjes met "Voor joden verboden", al is de tekst nu aangepast aan de veranderende bevolkingssamenstelling' (geciteerd in Vuijsje 1997: 15).

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

Dit is maar een van de vele voorbeelden waarin een uiting van een anti-immigranten-sentiment direct werd gekoppeld aan de Tweede Wereldoorlog.

Ed van Thijn constateert achteraf dat de uitkeringsgerechtigden zich uit onvrede over het immigratiebeleid al begin jaren negentig van de PvdA afwendden en niet meer gingen stemmen of naar de VVD en de ouderenpartijen overliepen. 'Dat had een teken aan de wand moeten zijn,' schrijft hij in zijn Den Uyl-lezing in december 2002 (Van Thijn 2002: 8). Waarvan eigenlijk? Toch zeker van het feit dat er geen democratie mogelijk is zonder vrijheid van meningsuiting? In een democratische samenleving kunnen de politieke elites niet langdurig de opinies van grote delen van de bevolking negeren of criminaliseren, zeker niet als in het beleid wél rekening met die opinies wordt gehouden. Immers, de paarse regering had de tekenen aan de wand wel degelijk gezien en had niet alleen het toelatingsbeleid voor asielzoekers verscherpt, maar ook de druk opgevoerd op illegale vreemdelingen om terug te keren naar hun land van herkomst. Daarmee werd de anomalie van het bestraffen van opiniedelicten alleen maar zichtbaarder. Een voorbeeld ter verduidelijking. Toen in 1997 de illegaal in Amsterdam verblijvende Turkse kleermaker Gümüş met zijn hele gezin het land werd uitgezet, leidde dat tot verzet van een Amsterdamse actiegroep. Als reactie daarop wilden de Volksnationalisten Nederland op 23 juli 1997 een demonstratie houden onder de leus: 'Steun voor het overheidsbeleid, de familie Gümüş moet weg' (Buijs & Fennema 1998: 33). De Amsterdamse loco-burgemeester Van der Aa verbood die demonstratie: het openlijk steunen van het uitzettingsbeleid werd in Amsterdam beschouwd als aanzetten tot vreemdelingenhaat.

De professionalisering van de politieke elites

De fundamentele oorzaak van de huidige politieke malaise ligt in de toenemende scheiding tussen de grote politieke partijen en de *civil society*. Partijen zijn 'staatsapparaten' geworden, die ver afstaan van de maatschappelijke organisaties waarmee zij vroeger waren verbonden (Mair 1994). De kiezer heeft geen sociale banden meer met de gekozene, en die sociale banden zullen niet worden hersteld door de kandidaten meer te laten concurreren, zoals Bram Peper in zijn oratie (2002) suggereert. Hoewel de kiezer veel meer keuze heeft dan vroeger het geval was, voelen de meeste kiezers zich minder gerepresenteerd. Het grote verschil tussen de oude consensusdemocratie en de huidige democratie is gelegen in de uitschakeling van

het maatschappelijk middenveld bij de rekrutering van en de controle op de politieke elites. Die elites zijn veel professioneler geworden en zijn zich steeds meer gaan gedragen als een zelfstandige beroepsgroep. Dat is het resultaat van een maatschappelijke ontwikkeling die al enkele decennia oud is, maar die onder Paars I en Paars II ook bewust is versterkt. Paars wilde het maatschappelijk middenveld 'op afstand zetten'.

Uit onderzoek van de Leidse politicologen Van den Berg (1983) en Secker (1991, 2000) is gebleken dat de adel en het patriciaat nog lang na de afschaffing van de standsvoorrechten, in 1848, een meerderheid in de Tweede Kamer vormden. Pas in 1913 daalde hun aandeel tot onder de 50 procent. Na 1913 daalde het percentage snel verder, om zich na 1946 enige decennia te stabiliseren op 5 à 7 procent; in 1980 bedroeg hun aandeel nog maar 2 procent. Ministers werden nog wat langer dan Kamerleden vooral uit de adel en het patriciaat gerekruteerd. Het aandeel ministers met een aristocratische achtergrond bedroeg in 1918 nog 64 procent. In het interbellum daalde dit tot 28 procent en in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog tot 16 procent; tussen 1967 en 1990 nam het aandeel van aristocratische ministers verder af tot 8 procent. Na 1848 zou het dus nog bijna honderdvijftig jaar duren voordat de standen geheel uit de staat waren verdwenen. En helemaal verdwenen is het aristocratische element nog steeds niet, mede dankzij de belangrijke rol die de Oranjes in de Nederlandse politiek spelen. Toch zijn traditioneel bepaalde verticale loyaliteiten goeddeels uit de politiek verdwenen.

Terwijl het aantal aristocraten in de Tweede Kamer afnam, steeg het aandeel van de academici, vooral na de Tweede Wereldoorlog. De verburgerlijking en het toenemende belang van opleiding waren indicaties van een proces van meritocratisering van de politieke elites. De politieke integratie van immigranten heeft dat proces alleen maar versneld. Recent onderzoek wijst uit dat het opleidingsniveau van allochtone gemeenteraadsleden even hoog is als dat van autochtone politici (Rupp & Schuster i.p.).

Deze meritocratisering van de politieke elites heeft in Nederland wel een bijzondere vorm aangenomen. Een onderzoek in opdracht van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW) bracht aan het licht dat de Tweede-Kamerleden in toenemende mate worden gerekruteerd uit het onderwijs en de ambtenarij. Was in 1953 nog maar 23 procent van de Tweede-Kamerleden afkomstig uit de overheidssector, in 1973 was dat opgelopen tot 63 procent en in 1993 tot 70 procent. Slechts een vijfde van de parlementariërs was in 1990 afkomstig uit de particuliere

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

sector; ondernemers zijn zeldzaam in de Tweede Kamer. Wij leven in een democratie van ambtenaren en leraren, zo luidde de conclusie van het onderzoeksrapport dat tien jaar geleden verscheen (NCW 1993). Een onderzoek van Secker (2000) laat zien dat het aantal hoge ambtenaren in het parlement na 1998 nog steeds aan het toenemen is. Dat heeft uiteraard direct te maken met de verambtelijking van de politieke elite: dossierkennis wordt steeds belangrijker. Maar er is ook een institutionele oorzaak. De zogenaamde terugkeerregeling die het mogelijk maakt dat Kamerleden na hun Kamerlidmaatschap weer in hun oude functie terugkeren, geldt wel voor ambtenaren maar niet voor mensen uit het bedrijfsleven. Daardoor nemen hoge ambtenaren die zitting nemen in de Tweede Kamer veel minder risico's.

Gerard van Westerloo (2003: 81-82) komt op grond van een vergelijking van de samenstelling van de Arnhemse gemeenteraad in 1950 en in 1989 tot eenzelfde conclusie. Hij riep voor zijn requisitoir tegen de politieke klasse een keur van getuige-deskundigen op, aangevoerd door Hans Daudt. Maar wat Van Westerloo beschrijft als een aanslag op de democratie is in feite vooral de professionalisering van het politieke bedrijf. Het Kamerlidmaatschap is een fulltime job geworden en de meeste Kamerleden hebben al op jonge leeftijd gekozen voor een carrière in de politiek. De scheiding tussen politiek en bestuur is afgenomen. 'Terwijl in het politieke deel van het stadsbestuur het ambtelijke de overhand heeft gekregen, heeft in het ambtelijke deel het politieke zijn entree gemaakt' (Van Westerloo 2003: 91). Dossierkennis is steeds meer een voorwaarde voor succes, niet alleen in de ambtenarij maar ook in de politiek. Er is een gemeenschap van professionele politici ontstaan, met eigen gedragscodes, eigen normen en waarden en eigen netwerken, voor wie onderlinge (horizontale) contacten en contacten met de media belangrijker zijn dan (verticale) contacten met de georganiseerde achterban. De politieke elites zijn een homogene klasse van hoogopgeleide sociale kapitalisten geworden, waarin afkomst en ideologie een steeds bescheidener rol spelen. Qua dossierkennis en expertise is het moderne Kamer- of gemeenteraadslid zijn voorgangers veruit de baas. In dat opzicht is de kwaliteit van de politieke elites onmiskenbaar toegenomen.

Maar hoe zit het met de morele kwaliteit van de politieke elites? Daarover is veel moeilijker een oordeel te vellen, ondanks de recentelijk aan het licht gekomen reeks van grotere en kleinere schandalen. We hebben immers geen vergelijkingsmateriaal uit vroeger tijden en mogen bovendien aannemen dat veel van wat vroeger verborgen bleef, thans in het schelle licht van de openbaarheid eerder zichtbaar

wordt. Dat heeft ook te maken met de grotere concurrentie in de journalistiek. Journalisten worden ‘gevoeliger voor wat opvalt, voor het spektakel, de commotie, de ruzie, het drama. En van lieverlee zet je het vergrootglas er op, dik je het aan, maak je een vettere kop, dat valt op,’ schrijft oud-*Volkskrant*-journalist en Eerste-Kamerlid Van der Lans (2003: 101).

De bonnetjesaffaire van oud-burgemeester Bram Peper is daarvan misschien het beste voorbeeld. Niettemin is Pepers declaratiegedrag ook te beschouwen als een voorbeeld van een tekort aan democratische waarden en normen. De kloof tussen burgemeester en burgerij werd namelijk ook zichtbaar in Pepers houding tegenover de Rotterdamse raadscommissie die zijn declaratiegedrag moest onderzoeken. Hij beschuldigde die commissie ervan informatie door te spelen aan kranten, terwijl hijzelf, naar later bleek, een kopie van een vertrouwelijke brief aan *NRC Handelsblad* stuurde. En hoe reageerden de politieke elites op de handelwijze van Peper? *Niet!* Alleen de in 2001 aangetreden voorzitter van de PvdA, Ruud Koole, meende dat Peper geen publieke functie meer zou mogen vervullen. Maar die uitzondering bevestigt nu juist mijn regel, want Koole was een nieuweling in de Nederlandse politiek, die door een boze achterban werd gekozen als tegenkandidaat voor de door Kok en Melkert naar voren geschoven Sharon Dijksma. Van de ‘zittende’ politieke elite werd geen woord van kritiek vernomen, en de oud-bewindsman was kort na deze episode alweer een graaggeziene commentator bij de actualiteitenrubrieken van de publieke omroepen. Pepers cynische leugen, ik kan niet anders concluderen, valt niet ver buiten de bandbreedte van wat de Haagse politieke elite vandaag de dag toelaatbaar acht.

‘Machiavelli lässt sich grüssen.’ Maar anders dan in het Florence uit de tijd van Machiavelli, staan in onze toeschouwersdemocratie de leugens van de vorst binnen twee maanden in de krant (Soetenhorst & Zonneveld 2001: 91). Door de grote openbaarheid is het voor de moderne politieke elites veel moeilijker geworden de dubbele moraal van Machiavelli, waarbij voor de vorst een ander normen- en waardenstelsel gold dan voor zijn onderdanen, in stand te houden. Mogen we het de Rotterdamse burgers dan kwalijk nemen dat zij de uitspraak van Hare Majesteit dat ‘de leugen regeert’ wat al te letterlijk hebben geïnterpreteerd? Frank Ankersmit ziet het ongenoegen van de burger in het licht van de scheiding tussen het morele besef dat de burger in de moderne samenleving vrijelijk in de privé-sfeer kan en mag ontwikkelen en de wereld van de ‘grote’ politiek. Zo ontstaat ‘een voortdurende oppositie tussen de staat, die onvermijdelijk vuile handen maakt, en een steeds wisse-

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

lende groep van “intellectuelen” die de staat steeds de maat nemen met hun tot wereldbeeld uitgedijde moraliteit van de huiskamer’ (Ankersmit 1997: 221).

Ankersmit diskwalificeert die moraliteit van de huiskamer overigens wel wat al te gemakkelijk, allereerst omdat de ‘grote’ politiek inmiddels via de televisie ook die kamer binnendringt. De tegenstelling beperkt zich hierdoor allang niet meer tot groepen intellectuelen en kan zich dan ook alleen maar verdiepen. Maar ook omdat hij geen enkele oplossing biedt voor de door hem gesignaleerde ‘dialogoos tussen doven’, zoals hij het debat tussen beroepspolitici en burgers noemt. Zolang beide partijen, burgers en beroepspolitici, zich niet met elkaar verstaan, kan het probleem van de dubbele moraal waarop Machiavelli ons heeft gewezen, niet worden opgelost. Die burgers zijn zich immers vanwege de professionalisering van de Tweede Kamer als buitenstaander gaan beschouwen. ‘Dit land zou van verontwaardiging trillen,’ schrijft Van Westerloo (2003), ‘als de toegang tot de volksvertegenwoordigende organen beperkt werd tot één enkele beroepsgroep. Tot accountants bijvoorbeeld. Absurde gedachte natuurlijk.’ Maar zo absurd is die gedachte niet, aangezien volksvertegenwoordigers één beroepsgroep vormen.

Het maatschappelijk isolement van het parlement, en dat is een eerste paradox van de democratie, hangt samen met de externe democratisering van de Tweede Kamer. Want hoewel Kamerleden nu, anders dan vroeger, uit alle lagen van de bevolking worden gerekruteerd, vormen zij thans als gezegd één beroepsgroep. Maar het isolement van de politieke klasse is – zoals al eerder is opgemerkt door Van Gunsteren en Andeweg (1994; zie ook Van Gunsteren 2002) – ook het gevolg van een andere paradox: een verminderde *sociale afstand* tussen politici en burgers. Hierdoor is het politieke gezag van Kamerleden en ministers minder vanzelfsprekend geworden. Burgers zitten de politici ‘dichter op de huid’, en bovendien zijn de verticale relaties verdwenen die het maatschappelijk middenveld voorheen verbonden met de politieke elites. ‘De staat begeeft zich tegenwoordig in een horizontale, communicatieve netwerk-verhouding met de burgers, in een zogenaamd wederkerige rechtsbetrekking,’ schrijft Dorien Pessers in haar oratie (2003:4). Maar daardoor ontbreekt het de moderne politici aan datgene waar ze het nu juist van moeten hebben: *politiek gezag*.

Door het verdwijnen van het aristocratische element uit de politiek en door de afbrokkeling van de zuilen zijn veel verticale banden doorgesneden. Wij ervaren

thans de politieke consequenties van een maatschappelijke democratisering die Tocqueville 150 jaar geleden in Amerika waarnam:

- Werden Tweede-Kamerleden vroeger in de eerste plaats geïdentificeerd met familie, stand of partij, tegenwoordig vormen de andere Tweede-Kamerleden de eerste identificatiegroep. In de geprofessionaliseerde politiek is er tussen twee PvdA'ers van wie er één Kamerlid is een groter verschil dan tussen twee Kamerleden van wie er één PvdA'er is.
- De ideologische en sociale scheidslijnen tussen de partijen zijn minder duidelijk geworden. Het overstappen van de ene naar de andere partij is daardoor vergemakkelijkt, ook voor de leden van de politieke elite zelf. Ayaan Hirsi Ali, bij de laatste verkiezingen nummer 16 op de kandidatenlijst van de VVD, werkte daarvoor bij de Wiardi Beckmanstichting. Het Tweede-Kamerlid Nicolien van Vroonhoven zei tegen Van Westerloo (2003: 309): 'Ik voel me echt de nieuwe generatie. Ik ben veel zakelijker in de politiek gekomen, gewoon omdat ik als fiscalist gesolliciteerd heb bij Jaap de Hoop Scheffer. Als er in die tijd een vacature bij de VVD geweest was dan had ik misschien wel met hetzelfde elan het liberale gedachtegoed verdedigd.'
- Binnen de Tweede Kamer is de bureaucratisering toegenomen door het groeiende aantal fractieassistenten, de groei van het ambtelijk apparaat en door de hiërarchisering van de Tweede-Kamerfracties zelf. De verschillende biografieën van oud-Tweede-Kamerleden getuigen van een permanente strijd om de cruciale commissies die meer tv-zichtbaarheid met zich brengen.⁴ Er heerst een strakke regie van de fractieleiders die elk risico willen uitsluiten en elk verschil van inzicht aan het oog van de camera willen onttrekken.

Zo doemt een beeld op van een beroepsgroep waarin de sociale gelijkheid is toegenomen, maar ook de onderlinge concurrentie, en dat laatste vooral omdat de mogelijkheden om zich te onderscheiden steeds beperkter zijn geworden; in politieke zin omdat de grote politieke partijen ideologisch dicht bij elkaar staan, in sociale zin omdat de verschillende partijen geen eigen sociaal-economische of religieuze achterban meer hebben. Gelijkheid is een tweesnijdend zwaard: het werkt zowel concurrentie als conformisme in de hand.

In een recente beschouwing gebruikt Thomassen (2000: 206) de term 'kartel-democratie'. Hij verwijst daarmee naar een democratisch systeem waarin 'de kiezers zich geleidelijk aan meer zijn gaan gedragen overeenkomstig de vereisten van

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

de klassieke democratie', maar waarin dat kiezersgedrag sterk wordt bemoeilijkt 'door een gebrek aan profilering van de politieke partijen'. In zo'n stelsel waarin de burger over voldoende vrijheid en autonomie beschikt om politieke oordelen te vellen, maar de politieke elites een grote mate van sociale cohesie, onderlinge solidariteit en politieke congruentie vertonen, is de opkomst van antisysteempartijen bijna onvermijdelijk.

Een nieuwe sociaal-economische elite

Terwijl zich binnen de politieke elites een proces van democratisering, uniformering en convergentie voltrok, deed zich in het bedrijfsleven een omgekeerd proces voor. In de afgelopen 25 jaar hebben divergentie en liberalisering juist geleid tot een afname van de sociaal-economische gelijkheid. Werden de inkomensverschillen in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog langzaam maar monotoon kleiner, na 1975 begonnen deze weer te groeien (Wilterdink 2002). Dat proces had niet alleen een negatieve invloed op het functioneren van en het geloof in de democratie, maar leidde ook tot het ontstaan van een nieuwe klasse van kleine maar welgestelde ondernemers en managers in de 'nieuwe economie', in het bijzonder de informatietechnologie, het toerisme en de amusements- en seksindustrie. Deze nieuwe elite koppelt een fundamentele maatschappelijke onzekerheid aan een hedonistisch individualisme. Ik ga hier op beide gevolgen apart in.

Democratisch proces en economische ongelijkheid

De moderne democratie was al bij haar geboorte gebaseerd op de veronderstelling dat een te grote sociaal-economische ongelijkheid een gevaar vormde voor haar functioneren. Dat bleek onder andere uit de gestelde eisen voor het verwerven van het kiesrecht. Degenen die zich contractueel afhankelijk van anderen hadden gemaakt (kloosterlingen en huispersoneel), werden uitgesloten van democratische rechten. Ook werd een minimum aan bezit als toegangseis gesteld. Zo was in Nederland tot 1897 niet meer dan 7 procent van de bevolking stemgerechtigd (Seccker 2000). Niettemin veronderstelden de achttiende- en negentiende-eeuwse democraten dat deze beperkingen van tijdelijke aard zouden zijn. Zij meenden dat invoering van de marktwerking in het economische leven de maatschappelijke

gelijkheid zou bevorderen. Onderwijs, politieke gelijkheid en vrijhandel, dat waren de pijlers waarop de democraten hun hoop op een betere toekomst baseerden. En de vrijhandel kon alleen tot stand komen als de overheid zich uit het economische leven zou terugtrekken. Zo was zelfs de oudedagsvoorziening, die Condorcet al vóór de Franse Revolutie bepleitte, in hun visie een onderlinge zaak van verzekeringsmaatschappijen.

Niet de overheid maar de maatschappij moest ervoor zorgen dat de sociaal-economische voorwaarden voor een democratisch bestuur werden vervuld. De klassieke democraten zagen dus geen tegenstelling tussen kapitalisme en democratie: het kapitalisme zou niet alleen vrijheid en rijkdom, maar ook gelijkheid brengen. Condorcet, Tom Paine en John Stuart Mill zouden in de twintigste-eeuwse liberale democratie zeer veel van hun idealen hebben herkend. Vooral in de periode 1945-1975 leek de profetie van de klassieke democratie werkelijkheid te worden. De vrijhandel leidde zowel nationaal als internationaal tot een grotere sociaal-economische gelijkheid. De democratie breidde haar invloedssfeer uit en verdiepte zich waar zij reeds gevestigd was. Het kapitaalbezit kreeg een steeds maatschappelijker karakter, en er kwam een oudedagsvoorziening tot stand waar Condorcet ooit van had gedroomd.

Achteraf is veel van de sociaal-economische nivellering toegeschreven aan de keynesiaanse politiek en de invloed van de sociaal-democratie op het regeringsbeleid in veel Europese landen, maar het is de vraag of dat historisch gezien juist is. Het keynesianisme vormde veeleer de politieke ondersteuning van industriële ontwikkelingen die naderhand met de term 'fordisme' zijn aangeduid. Massaproductie maakte massaconsumptie mogelijk en de arbeiders verschenen voor het eerst op het toneel als consumenten. De verhoging van de levensstandaard werd een integraal onderdeel van de economische politiek. Maar de economische crisis van de jaren zeventig trok zich niets aan van de keynesiaanse politiek. Er ontstond structurele werkloosheid, en langzamerhand werd duidelijk dat de werking van de wereldmarkt de inkomensverschillen weer deed toenemen. Ook sociaal-democratische regeringen slaagden er niet in de vergroting van de inkomensverschillen een halt toe te roepen.

In de afgelopen dertig jaar is de inkomensongelijkheid met minstens 15 procent toegenomen. Aanvankelijk werd nog geprobeerd die ontwikkeling tegen te gaan, maar vroeger of later besloten alle regeringen, inclusief de Nederlandse, die toena-

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

me van de inkomensverschillen te accepteren om een andere doelstelling van het keynesiaanse beleid te kunnen handhaven: volledige werkgelegenheid. De discussiethema's verplaatsten zich van de maatschappij naar de overheid. Op de politieke agenda stond niet langer de spreiding van inkomen, kennis en macht, maar het terugdringen van de overheid zelf. De verkokering van het beleid en de overmaat aan regelgeving werden het probleem, deregulering en privatisering werden de sleuteltermen in de antwoorden. Daarmee werd een centraal thema van de achttiende-eeuwse democraten weer opgepakt. De liberalen konden zich weer erfgenaam wenen van een radicaal democratische traditie. Maar de optimistische vooronderstelling dat het vrije spel der maatschappelijke krachten niet alleen vrijheid maar ook gelijkheid zou brengen, was ondergraven. Vandaar dat het grenzeloze optimisme van de achttiende-eeuwse liberalen bij de twintigste-eeuwse neoliberalen werd vervangen door een angstig en cynisch cultuurpessimisme.

Natuurlijk zijn de armen in de westerse wereld er in absolute zin op vooruitgegaan. Ook de bijstandsmoeder is tegenwoordig geletterd en beschikt over een mobiele telefoon en een televisie die haar het wereldnieuws in tig talen en op tig kanalen voorschotelt. Daarmee is het sociaal-psychologische en historische probleem van de moderne democratie echter niet opgelost. Dat probleem schuilt niet in de maatschappelijke ongelijkheid op zich, maar in de *toename* van die ongelijkheid. De moderne democratie, gebaseerd als zij is op een utopisch project, is niet denkbaar zonder de belofte van een groeiende gelijkheid. Een toenemende ongelijkheid vormde aan het begin van de vorige eeuw de opmaat voor het ontstaan van het bolsjewisme en fascisme, die zich beide als een populistisch alternatief aandienden voor de liberale democratie. Een eeuw later doet zich dezelfde problematiek weer voor. Want alle kritiek op de huidige democratieën lijkt in de kern toch terug te voeren te zijn op de vraag in hoeverre vrijheid en gelijkheid nog vanzelfsprekend samengaan. Een toenemende vrijheid die gepaard gaat met een groeiende ongelijkheid is een voedingsbodem voor populisme van rechts én links.

Een elite van nieuwe rijken?

De toenemende economische ongelijkheid heeft ook de klasseverhoudingen in de Europese samenlevingen drastisch veranderd. Terwijl zich aan de onderkant van die samenlevingen een allochtone onderklasse vormde, diende zich aan de bovenkant een klasse van nieuwe rijken aan. Tot die nieuwe bovenklasse behoorden niet alleen

ondernemers uit de nieuwe sectoren van de economie, maar ook managers uit de oude sectoren. Vooral het salaris van de topbestuurders in het bedrijfsleven nam rond de laatste eeuwwisseling spectaculair toe, mede dankzij een nieuw systeem van optieregelingen. En die inkomens bleven stijgen, ondanks de beurskrach van 2002 en de economische neergang die daarop volgde. Steeg het inkomen van deze topbestuurders tussen 1996 en 2002 in totaal met bijna 100 procent (Heemskerk i.p.), in 2001 steeg het met bijna 10 en in 2002 met 20 procent (*de Volkskrant*, 24 mei 2003). Maar ook de topinkomens in andere segmenten van de samenleving stegen spectaculair: topvoetballers, tv-sterren, vastgoedhandelaren, topadvocaten en interim-managers verwierven inkomens die een veelvoud bedroegen van dat van een minister.

Inmiddels is een klasse ontstaan die zich in toenemende mate ook in fysieke zin, in *gated communities*, afschermt van de rest van de samenleving. Een klasse ook die veel minder dan de oud-geldelite is georiënteerd op het in stand houden van een *civic community*, omdat zij veel kosmopolitischer is en veel minder plaatsgebonden. Het idee om van generatie op generatie in hetzelfde huis te wonen, met dezelfde verantwoordelijkheid jegens de lokale gemeenschap, is haar vreemd. Dat wordt versterkt door een meritocratische ideologie: wie niet geslaagd is, heeft dat aan zichzelf te danken. Die nieuw-geldelite heeft wel een aantal slechte eigenschappen van de oude aristocratie overgenomen, maar ook een aantal goede verloren. ‘Their snobbery lacks the acknowledgement of reciprocal obligations between the favoured few and the multitude,’ schrijft Christopher Lasch (1995: 45) over de klasse van nieuwe rijken in Amerika. Daarnaast ontbreekt het de nieuwe rijken in Amerika aan het eergevoel en de *civic virtue* die volgens Fareed Zakaria (2003: 229) de oud-geldelite wel kenmerkte. Ook in Nederland lijkt het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef van de nieuwe rijken minder groot. Die nieuwe elite is niet meer geworteld in een traditionele gemeenschap waarin ook verticale loyaliteiten bestaan. In de woonomgeving van de traditionele elites wordt die nieuwe klasse zichtbaar: hoe nieuwer het geld, hoe hoger de hekken. De privé-bewaking is symbolisch voor de wijze waarop de nieuwe rijken tegenover de gemeenschap staan: met het geweer aan de voet.

Die klasse van nieuwe rijken waant zich ook niet meer vertegenwoordigd door de gevestigde politieke partijen. Dat heeft deels te maken met het feit dat de politieke elites, ondanks het proces van verburgerlijking in het parlement en openbare bestuur, toch nog onder invloed staan van een aristocratische cultuur waarin *dédain*

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

voor nieuw geld een bindend element was. Het beleid van de opeenvolgende regeringen van Lubbers en Kok was er wel op gericht om voor de nieuwe sectoren in de economie ruim baan te maken, maar op het politieke toneel werd de aanwezigheid van een nieuwe elite ontkend. Zo sprak minister-president Kok in 1992 nog schande van 'bijklussende hoogleraren', terwijl hij een van de gangmakers van die categorie in 1993 als een 'kwaliteitsimpuls' in het kabinet haalde.⁵ Dat kon natuurlijk niet goed gaan en dat ging het ook niet. Maar al moest Roel in 't Veld al na acht dagen het veld ruimen, het probleem was daarmee niet opgelost. Want in een maatschappij waar alle waarde alleen nog ruilwaarde is en kwaliteit uitsluitend in geld wordt uitgedrukt, moet de kwaliteit van Kamerleden wel bijzonder laag zijn. Kamerleden krijgen daarom steeds meer last van cognitieve dissonantie: het begint ze op te vallen dat de beloning voor hun maatschappelijke verdienste achterblijft bij die in het bedrijfsleven, ook al is de vergoeding voor het Kamerlidmaatschap tussen 1965 en 2002 *vertienvoudigd* (Secker 2000). De logica van het neoliberalisme dwingt tot het steeds verder opschroeven van het inkomen van de politieke elite, maar de dreiging van een populistische reactie vraagt om matiging. Oud-minister De Boer van de LPF bepleitte onlangs een verdubbeling van het ministersalaris, maar de gevestigde partijen willen daar niet aan uit angst voor de achterban van diezelfde LPF. 'In het huidige klimaat moeten wij geen discussie beginnen over het ministersalaris,' zei de vice-fractievoorzitter van het CDA, Gerda Verburg (*de Volkskrant*, 31 mei 2003). Haar reactie is geen teken van burgerlijke soberheid maar van politieke lafheid.

Hier wreekt zich het gebrek aan verticale loyaliteiten in de sociale netwerken. De oude verzuilde netwerken zijn niet vervangen door nieuwe vormen van verticale contacten, waardoor ook de sociale identificatie van de politieke elite met de eigen achterban is verzwakt. Vooral de politieke elite van sociaal-democratische huize heeft daar last van: zij identificeert zich in sociaal opzicht steeds minder met haar electorale achterban en steeds meer met andere maatschappelijke elites. Was haar positie voorheen, toen de socialistische Kamerleden hun eigen sociaal-economische positie nog plachten af te meten aan die van de arbeiders, in eigen ogen zeer riant, nu haar referentiegroep de maatschappelijke elite is geworden, zijn bestuurders en Kamerleden opeens de arme tak van de familie der vooraanstaanden.

Daarbij komt nog dat de ideologische veren van de sociaal-democratie zijn afgeschud, waardoor het ideaal van collectieve lotsverbetering is vervangen door het ideaal van individuele carrière. De sociaal-democratische elite wordt zo blootgesteld aan een dubbele lokroep: de verleiding het bestuurlijk of parlementaire werk

ondergeschikt te maken aan de eigen carrière versus de verlokking van de bijverdienste en de overbenutting van het representatiekrediet. En ook hier wreekt zich het verdwijnen van verticale loyaliteit. Roddel en afkeuring bereiken de elites niet meer via de traditionele kanalen, waardoor de achterban weinig middelen heeft om haar leiders te controleren en corrigeren. Wittek en Wielers (1998) hebben laten zien dat roddel vooral voor laaggeplaatsten in de sociale hiërarchie een middel is ter beïnvloeding van de leiders, maar dat werkt natuurlijk alleen maar als er sprake is van groepsbinding. De instrumenten die zijn overgebleven, zijn de publiciteit en het stemhokje. Maar beide instrumenten zijn tamelijk bot om er zelfverrijking en leugenschap mee aan de kaak te stellen.

Democratisch gezag in een vrije samenleving

Wat is politiek gezag? Gezag is als politicologisch concept verbonden met het machtsbegrip. Macht is, in termen van Max Weber, de kans dat bevelen worden opgevolgd. Dat kan gebeuren op grond van dwang, maar wanneer bevelen vrijwillig worden opgevolgd, spreken we van gezag. Politiek gezag heeft derhalve te maken met het vrijwillig uitvoeren van besluiten. Maar het begrip gezag wordt eveneens verbonden met het op voorhand aanvaarden van nog onbestemde beslissingen of zelfs van beslissingen die nog niet zijn genomen (De Groot-Van Leeuwen i.p.). Zonder deze tweede vorm van gezag zou een politiek stelsel niet kunnen functioneren.

Vanuit een liberaal-democratisch perspectief wordt politiek gezag ook gedefinieerd als 'het overdragen van politiek oordeel' (Flathman 1980). In een democratisch systeem wordt die overdracht niet gelegitimeerd op religieuze of traditionele gronden, zoals in een theocratisch of aristocratisch systeem. Anders gezegd, in een democratisch stelsel heeft een dominee, priester, imam of zoon van een minister-president geen bijzonder politiek gezag. De constitutionele monarchie, waarin het staatshoofd wordt benoemd op grond van afstamming en de koning(in) wel degelijk politiek gezag heeft, is een van de weinige restanten van traditioneel gezag in ons gedemocratiseerde bestuur. De redenering volgend, zou in een democratie het politieke gezag alleen politiek gelegitimeerd mogen worden, wat wil zeggen dat het gezag uitsluitend op grond van politieke procedures zou mogen worden uitgeoefend. Maar dat betekent ook dat degenen die gehoorzamen ('hun politieke oordeel overdragen') erop moeten kunnen vertrouwen dat de politieke besluiten die op

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

basis van die procedures worden genomen, binnen de gegeven omstandigheden 'goed' zijn. Uitgaande van een strikt procedurele opvatting van democratie, kan politiek gezag volgens Flathman hoe dan ook niet bestaan, omdat gezag zich niet uitsluitend 'procedureel' laat afleiden.

Van Gunsteren (2002) lijkt er eenzelfde opvatting op na te houden. Degenen die hun politieke oordeel overdragen, moeten het gevoel hebben dat de besluiten worden genomen op basis van algemeen aanvaarde criteria. Zonder een zeker vertrouwen in de kwaliteit van de politieke elite kan politiek gezag niet blijvend zijn. Burgers dragen hun politieke oordeel alleen maar over als zij voldoende vertrouwen hebben in degenen aan wie zij dat oordeel overdragen, zelfs al is die overdracht maar gedeeltelijk en wordt het politieke oordeel alleen maar tijdelijk opgeschort. Het politieke vertrouwen, waarop de overdracht van het politieke oordeel is gebaseerd, is vooral de laatste paar jaren verminderd. Hoewel het politieke cynisme nauwelijks is toegenomen, menen steeds meer mensen dat politici tegen beter weten in meer beloven dan ze kunnen waarmaken (Irwin & Van Holsteyn 2002). Vandaar dat de roep om politiek leiderschap weer groter wordt (Van Thijn 2001).

Politiek gezag van individuen moet voor ten minste een deel worden verworven, net zoals deskundigen hun gezag moeten opbouwen door hun deskundigheid te 'bewijzen'. Dat doen de deskundigen als groep vaak *ex post*, wanneer hun adviezen en voorspellingen realistisch blijken te zijn. Maar individuele deskundigen doen dat ook *ex ante*, in een permanente discussie met andere deskundigen. Dezelfde mechanismes zorgen voor vertrouwen in politieke elites. De deskundigheid van politieke elites wordt *ex post* beoordeeld wanneer zij in de verkiezingen worden 'afgerekend' op hun prestaties in de vorm van gerealiseerd beleid.⁶ *Ex ante* worden zij beoordeeld op hun mogelijke prestaties in de toekomst. Anders geformuleerd: burgers dragen hun politieke oordeel alleen maar over aan politici die hun competentie hebben bewezen (*ex ante*) en die bereid zijn hun kennis en oordeel steeds weer opnieuw ter discussie te stellen (*ex post*).

In het publieke debat krijgen burgers de gelegenheid de kwaliteit van politieke gezagdragers en aspirant-gezagdragers te toetsen. Andeweg en Thomassen (2003) onderscheiden in deze context politiek gezag dat voortkomt uit *delegatie* of *autorisatie*. In het eerste geval verwoorden de politieke leiders wat de achterban vindt, in het tweede stemt de achterban in met de denkbeelden en voorstellen van de politieke elite. Opmerkelijk volgens deze auteurs is dat Tweede-Kamerleden hun politieke gezag vooral opvatten als een vorm van autorisatie, terwijl driekwart van de kie-

zers dat gezag juist definieert in termen van delegatie. Dat verschil in perceptie van politiek gezag kan hebben bijgedragen aan het ongenoegen van de kiezer.

Het publieke debat is door de intrede van de televisie en de interactieve mogelijkheden van internet geïntensiveerd. Wie de kranten en televisie vergelijkt met dertig jaar geleden kan niet anders dan tot de conclusie komen dat de kwaliteit van de media sterk is toegenomen. Weliswaar is de variëteit in het aanbod tegelijkertijd verminderd (Van der Wurff & Van Cuilenburg 2001), maar dat de politieke informatie voor de modale burger zowel in de breedte als in de diepte sterk is verbeterd, kan alleen een onverbeterlijke cultuurpessimist nog tegenspreken. Burgers zijn daarmee in principe in staat een gefundeerd oordeel te vormen over de belangrijkste politieke issues. En naarmate zij dat meer doen, nemen hun politieke vertrouwen en politieke participatie ook toe (Norris 2000).

Achtergrondartikelen in de pers, onderzoeksverslaggevers bij radio en tv, een uitgebreid netwerk van correspondenten, openbare zittingen van parlementaire onderzoekscommissies, dat alles biedt burgers de gelegenheid de overheid optimaal te controleren. Maar die mogelijkheid wordt alleen benut als het er naar het oordeel van burgers écht toe doet. Daarom spreekt Michael Schudson (1998) van 'controle op afstand'. Zo op het eerste oog lijkt de burger inactief, maar diezelfde burger kan elk moment in actie komen als hem of haar iets niet bevalt. Het beeld van een toeschouwersdemocratie is alleen adequaat als duidelijk is dat de toeschouwers niet alleen aan het einde van de voorstelling kunnen applaudiseren, maar in geval van zeer groot ongenoegen ook in staat zijn tijdens de voorstelling eieren en tomaten uit hun zakken te halen (De Beus 2001; Manin 1997). Geen wonder dat degenen die zich op het politieke toneel bevinden vaak onzeker zijn.

In die toeschouwersdemocratie neemt een politiek gefundeerd gezag de plaats in van politieke participatie. Maar de mate waarin een dergelijk proces van vervanging bevredigend verloopt, is afhankelijk van de institutionele arrangementen waarmee gezagdragers kunnen worden uitgedaagd zich te verantwoorden. Zulke arrangementen maken het mogelijk dat burgers afzien van participatie, omdat zij voor zichzelf voldoende mogelijkheden zien waar nodig in te grijpen. Vooral de competente, maar niet-participerende burgers kunnen de politiek daardoor als 'interessant maar irrelevant' beschouwen (Van Deth 2001). Die institutionele arrangementen moeten het politieke besluitvormingsproces transparant maken. De politieke elite kan daaraan een bijdrage leveren door het politieke debat te concentreren

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

op hoofdlijnen en de benodigde informatie zo toegankelijk mogelijk te presenteren. De rol van de pers is juist op dit punt cruciaal.

Een goed functionerend politiek gezag is daarnaast afhankelijk van het bestaan van een kritische politieke cultuur (Warren 1996). Een politieke cultuur waarin het debat ontbreekt, of waarin bepaalde thema's niet aan de orde mogen worden gesteld omdat die thema's taboe zijn, ondermijnt de toeschouwersdemocratie. Een elite die haar beleid niet aan de toets van een kritische discussie wil onderwerpen, verliest haar gezag. Burgers participeren dan niet en kunnen het politieke oordeel van de politieke elites ook niet toetsen.

Een matrixdemocratie

Met het begrip 'matrixdemocratie' bedoel ik een democratie waarin een evenwichtige mix is van horizontale en verticale loyaliteiten en waarin de verticale loyaliteiten niet op traditioneel of religieus gezag berusten. De mate waarin de democratisch gevormde verticale loyaliteiten gestalte krijgen, is sterk afhankelijk van de eerder genoemde technische en morele competenties van de politieke elites. Maar de technische competentie of expertise die te maken heeft met de professionalisering, behoort deels ook tot het domein van de horizontale loyaliteiten: expertise wordt 'onder gelijken' opgebouwd. Morele competentie daarentegen, is gebaseerd op de mate waarin er overeenstemming is tussen de eigen normen en waarden en die van de gemeenschap. Iemand verwerft moreel leiderschap als hij of zij de normen en waarden van de gemeenschap op voorbeeldige wijze 'representeert'. In dat geval zal de achterban trots zijn op haar leiders en geneigd zijn hen te volgen.

Technische expertise leidt op een andere wijze tot leiderschap, omdat er in principe geen verticale relaties zijn tussen expert en leek: de expert erkent in principe het oordeel van de leek niet, en de leek heeft geen speciale relatie met de expert. Een politieke elite die haar positie vooral op professionaliteit baseert, heeft daarom per definitie moeite politiek gezag te verwerven. Professionaliteit is voor de achterban immers moeilijker te controleren dan moraliteit. Ankersmit (1997: 267) heeft er bovendien op gewezen dat expertise en moralisme geen onafhankelijke variabelen zijn, maar een diabolische twee-eenheid kunnen vormen: 'Moralisme is de natuurlijke reactie van de niet-expert op de expertise van de deskundige – en vice versa.'

Technische expertise is vooral van groot belang bij het oplossen van problemen waarover waardeovereenstemming bestaat. Hoppe (1989) noemt dergelijke problemen in zijn oratie *getemd* als er ook overeenstemming is over de technische oplossingen en *tembaar* als daar nog geen overeenstemming over is. In feite kunnen getemde problemen gevoeglijk aan het openbare bestuur worden overgelaten en horen alleen de nog niet getemde en vooral de (nog) niet tembare problemen onderwerp van politiek debat te zijn. Maar in een technocratische visie worden waardeconflicten gemaskeerd met een variant van Wilsons uitspraak: 'There is no Republican way to build a road' (Wilson 1887: 207).

In de Nederlandse pacificatiedemocratie zijn politieke issues waarover geen waardeovereenstemming bestond steeds buiten het publieke debat gehouden. Eerder in deze rede heb ik laten zien dat die strategie van depolitisering ook is gehanteerd in de beleidsvelden van immigratie en integratie van etnische minderheden (zie ook Hoppe 1987). De beweging die Fortuyn losmaakte, was in zekere zin een antwoord op deze niet meer in de ontzuilde toeschouwersdemocratie passende strategie van de politieke elites. Immigratie en integratie staan inmiddels hoog op de politieke agenda en kunnen nu 'zonder taboes' worden bediscussieerd. Maar waardeovereenstemming daarover is nog steeds ver te zoeken, en ook over de technische aspecten van de opvang en integratie van immigranten zijn de meningsverschillen groot. In Nederland, maar ook in andere landen in West-Europa bestaat een diepe en nu ook openlijke tegenstelling tussen degenen die zich met hand en tand tegen immigratie verzetten en diegenen die immigratie als een onvermijdelijke verrijking van de Nederlandse samenleving zien. Burgers willen over deze kwestie geen publiek debat dat door de Anne Frank Stichting wordt bewaakt. Bovendien mengen zich ook steeds meer immigranten in het publieke debat, immigranten die niet met de oude politieke cultuur van pacificatie zijn opgegroeid. De bijdragen van Mohammed Benzakour, Afshin Ellian of Ayaan Hirsi Ali passen niet meer in de cultuur van depolitisering.

Omdat Pim Fortuyn de 'deliberatieve geest' uit de fles heeft gehaald, zit er niets anders op dan op de ingeslagen weg verder te gaan. *Alles moet besproken kunnen worden*. In die zin is moderne politiek een voortdurend gesprek tussen staatsburgers en volksvertegenwoordigers dat, althans volgens Michael Oakeshott (1991: 56), in dienst staat van 'het ontdekken en nastreven van wat besloten ligt in de tradities en ervaringen van een gemeenschap'. Als dat laatste waar is, valt er juist in een politie-

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

ke gemeenschap met zoveel nieuwkomers veel te bepraten. Maar dat betekent wel dat de regels van het publieke debat opnieuw moeten worden geijkt. Als er iets is wat Pim Fortuyn heeft laten zien, is het wel dat de oude debatcultuur van de politieke elites niet meer past in de huidige tijd. De regels daarvoor zijn immers ontwikkeld in de context van de pacificatiedemocratie, waarin het publieke debat juist niet werd gestimuleerd. Zij zullen moeten worden geherformuleerd in een nieuwe context: die van een toeschouwersdemocratie.

Een dergelijke democratie noemde ik een matrixdemocratie omdat deze bestaat uit een evenwichtige combinatie van verticale en horizontale loyaliteiten, van gezaghebbende besluitvorming en overleg en van het overdragen van het politieke oordeel en politieke participatie. Binnen de matrixdemocratie is het overleg gebaseerd op het respecteren van de regels van het democratische debat. Die regels zijn te onderscheiden in regels die de toegang tot het debat bewaken en regels die het debat in goede banen moeten leiden. Als *toegangsregels*, die met juridische middelen moeten worden afgedwongen, beschouw ik:

- het niet aanzetten tot geweld;
- het niet oproepen tot uitsluiting van burgers van het publieke debat en de publieke besluitvorming; en
- het erkennen van de tegenstander als mens (iemand die homoseksuelen voor ‘erger dan varkens’ uitmaakt, heeft dus geen recht van spreken en zou daarvoor moeten worden bestraft) (Fennema & Maussen 2000).

Daarnaast zijn er echter ook regels die niet met juridische middelen kunnen worden afgedwongen, maar die voor het goed functioneren van dat debat van grote betekenis zijn. Deze regels, die ik aanduid met de term *deliberatieregels* (Dryzek 2003; Fennema & Maussen 2000), moeten ervoor zorgen dat deelnemers aan het publieke debat vruchtbaar met elkaar kunnen debatteren, ongeacht hun culturele achtergrond en denkkaders. Daarvoor moeten de debatregels zijn ingebed in een politieke cultuur waarin burgers die regels op zijn minst accepteren, maar de politieke elites ze ook werkelijk aanvaarden en uitdragen. In een matrixdemocratie moet die politieke cultuur aan een drietal voorwaarden voldoen: zij moet reflectie op het eigen standpunt stimuleren, overtuiging boven dwang en uitsluiting stellen, en tot slot ruimte bieden om de ervaringen van individuen of groepen in verband te brengen met algemener principes.

Volgens John Dryzek (2003) kunnen die voorwaarden het gemakkelijkst worden vervuld als het publieke debat wordt losgekoppeld van de politieke besluitvorming. Dryzek beschouwt zijn voorstel als een variant van Lijpharts pacificatiedemocratie, waarin die loskoppeling ook bestond omdat het debat alleen in eigen kring plaatsvond en de besluitvorming in een geheim eliteoverleg. In de toeschouwersdemocratie zijn beide arena's poreus geworden; niets blijft daarin immers lang geheim. En in het publieke debat is een discursieve verkokering ondenkbaar, omdat de verschillende 'publieken' niet meer kunnen worden gescheiden zoals dat in de verzuilde politiek nog kon.

Overigens is het idee dat het publieke debat los van de politieke besluitvorming moet plaatsvinden niet nieuw. Condorcet presenteerde in 1793 in de Nationale Conventie een uitgewerkt model van politieke deliberatie en besluitvorming. Hij meende dat de discussie in de opeenvolgende fases van het besluitvormingsproces een uiteenlopende rol moest spelen. In de eerste fase dienden in de discussie alle mogelijke opinies naar voren te komen, ervan uitgaande dat iedereen in principe een eigen opinie had. Pas daarna, als de strijdpunten duidelijk waren, konden die opinies worden gecombineerd en vereenvoudigd tot vragen waarop de vergadering van volksvertegenwoordigers 'ja' of 'nee' kon zeggen (Baker 1975: 147).⁷ Volgens Condorcet moest de tweede fase, die tot besluitvorming moest leiden, worden voorbereid door 'deskundigen', maar moest de eerste fase van de publieke discussie helemaal 'vrij' zijn. In feite opteerde Condorcet voor een combinatie van horizontale en verticale regulering van de politieke discussie en besluitvorming. In de eerste fase moesten er zo weinig mogelijk drempels zijn, niet meer dan de toegangsregels die ik zojuist heb geschetst. Maar juist in die fase is er behoefte aan 'zachte' regels die het debat in goede banen moeten leiden.

De twee gouden regels die ik hierna verder uitwerk, zijn *wederzijds respect* en *het afleggen van verantwoording* (Gutmann & Thompson 1996). De eerste gouden regel reguleert de verhouding tussen gelijken en optimaliseert daarmee de horizontale loyaliteit in het debat. De tweede gouden regel reguleert de verhouding tussen vertegenwoordigers en achterban en optimaliseert daarmee de verticale loyaliteit (Dunn 1999). In een democratisch debat dienen vooral de politieke elites zich aan deze twee gouden regels te houden.

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

Wederzijds respect

Wederzijds respect heeft te maken met de erkenning van de integriteit en intellectuele autonomie van politieke tegenstanders. Wederzijds respect vereist van de deelnemers aan het publieke debat dat zij elkaar als discussiepartner accepteren. Dat betekent dat iedereen moet proberen opinies zo te formuleren dat zij voor anderen begrijpelijk en optimaal aanvaardbaar zijn, en al doende zoekt naar een gemeenschappelijke grondslag voor debat. Het heeft geen zin een gesprekspartner die zich op de bijbel of de koran beroept voor te houden dat die boeken in onze gesecculariseerde samenleving geen legitimiteitsgrond hebben. Beter is het om het eigen standpunt zo te formuleren dat ook een christelijke of islamitische fundamentalist de redelijkheid daarvan kan inzien. Wie bijvoorbeeld de monogamie als dragend beginsel van de democratische samenleving wil verdedigen tegenover een moslim die zijn voorkeur voor polygamie op de koran baseert, doet er goed aan erop te wijzen dat polygamie in de koran weliswaar wordt toegestaan, maar niet opgelegd. De monogamie is niet *in strijd* met de wetten van de koran, zo kan een islamitische fundamentalist worden voorgehouden (Parekh 2000). Vanuit deliberatief oogpunt is dat beter dan te beweren dat de islam een achterlijke godsdienst is, al heeft natuurlijk iedereen te allen tijde het recht dat te vinden.

De eis van wederzijds respect hoeft niet te leiden tot een verdwijning van het onderscheid tussen het persoonlijke en het politieke, waarvoor Dorien Pessers (2003) waarschuwt. Zij wijst er terecht op dat het in verkiezingscampagnes inbrengen van het persoonlijke leven van lijsttrekkers een gevaar vormt voor de democratie. In haar ogen is dat een uiting van een meer algemene osmose van het persoonlijke en het publieke leven. Van Stokkom (1997) ontwikkelde in dit verband het begrip 'emotionele democratie'. In een dergelijke democratie vragen burgers niet alleen om respect, maar vooral om erkenning van hun hyperpersoonlijke identiteit, levensstijl, gevoelens en kwetsbaarheden. Pessers meent dat het begrip erkenning niet thuishoort in het publieke domein. Volgens haar behoort respect tot het publieke domein, maar verwijst erkenning in eerste instantie naar het private domein. Ik denk dat Pessers hier een punt heeft dat ook Jolanda Withuis (2002) maakt. Niettemin heeft het begrip erkenning in het debat over het multiculturalisme niet de betekenis die Pessers en Withuis eraan geven. Pessers vergist zich als zij denkt dat de erkenning van identiteiten alleen maar een zaak is van de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie. In het multiculturalismedebat verwijst

het begrip juist naar de erkenning van culturele identiteiten die allerm minst hyperpersoonlijk zijn (Taylor 1994), en heeft het zeker niet de betekenis waarmee Pessers het associeert.

Met Pessers kan ik overigens een heel eind meegaan, echter niet tot het einde toe. Zij pleit weliswaar voor een strikte scheiding van het private en publieke domein, maar definieert tegelijkertijd het publieke domein zo ruim dat het privéleven van burgers ook verregaand wordt gereguleerd. Voorzover de regel van wederzijds respect onderdeel uitmaakt van de politiek van erkenning, dient die erkenning juist om de persoonlijke levenssfeer van burgers buiten het publieke domein te houden.

Richard Sennett heeft mijns inziens het wezen van het publieke domein doorgrond: 'Civility is treating others as though they were strangers and forging a social bond upon that social distance' (1977: 264). Het publieke domein veronderstelt een sociale afstand tussen de deelnemers, juist om te voorkomen dat de druk om zich aan de gemeenschappelijke identiteit te conformeren te groot wordt. Wie Gerard van Westerloo's (2003) indrukwekkende groepsportret van de bestuurders van tramlijn 16 leest, kan niet anders dan getroffen worden door de diepgevoelde wens van die bestuurders om hun intieme gemeenschap te verdedigen tegenover buitenstaanders, of die nu uit Suriname of van het 'hoofdkantoor' van het GVB komen. Volgens Sennett is dat gevoel van 'oude jongens krentenbrood' in de publieke ruimte een verkeerde broederschap, omdat zij buitenstaanders uitsluit. In de publieke ruimte respecteren we anderen juist door ze op een afstand te houden. In het publieke domein hoort iedereen maskers te dragen en rollen te spelen die relatief losstaan van de identiteiten die de persoonlijke levenssfeer bepalen.

Dat is ook wat Herman van Gunsteren bepleit als hij zegt dat volksvertegenwoordigers niet moeten proberen de representatie te verbeteren door de sociale afstand tussen zichzelf en hun achterban te verkleinen. 'Integendeel,' voegt hij daaraan toe, 'een respectvolle afstand, zoals tussen koningin en volk of tussen rechters en justitiabelen werkt doorgaans beter' (2002: 28). Maar hier zien we ook waar de schoen wringt. Want in zijn oproep tot een grotere sociale afstand valt Van Gunsteren terug op de verticale loyaliteiten die in een democratie niet adequaat zijn: die tussen de koning en zijn onderdanen of die tussen een rechter en de verdachte. We moeten dus zoeken naar een sociale afstand die past bij een *democratische* publieke ruimte.

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

Een tweede (en waarschijnlijk de moeilijkste) gedragsregel die uit de eis van wederzijds respect voortvloeit, is dat de deelnemers aan het debat de motieven van de tegenstander moeten respecteren. De veronderstelling dat de tegenstander een dubbele agenda heeft, is desastreus voor het politieke debat. Sinds het ontstaan van de vertegenwoordigende democratie zijn politici geneigd zichzelf oprechte motieven voor hun standpunten toe te dichten en de politieke argumenten van hun tegenstanders te zien als een schaamlap voor plat eigenbelang. Het verlichtingsdenken stond bol van het denken in termen van coulissen, zoals het allegorische toneelstuk van Condorcet *De echte en de valse vrienden van het volk* uit 1781 laat zien (zie Condorcet 1996). In dat stuk neemt Philodemos, de vriend van het volk, alleen maar deel aan het publieke debat om het volk van oprechte en hoogstaande adviezen te dienen. Hij jaagt nooit zijn eigen belangen na en haat onrecht. Demagoras, de welsprekende, is een meester van de retorica. Hij applaudisseert als het volk onrecht begaat, verdekt volksgerichten, praat de man in de straat naar de mond en bedriegt het volk door heimelijk zijn eigen belangen na te streven.

Het idee dat tegenstanders een dubbele agenda hebben, een *front stage* en een *back stage*, is een typisch voorbeeld van het overtreden van de eerste gouden regel van het debat. In een democratisch debat moet iedereen ervan uit (kunnen) gaan dat de ander niet alleen zegt wat hij of zij meent, maar ook meent wat hij of zij zegt. Dat moet het uitgangspunt zijn tot het tegendeel is bewezen. Maar juist radicalen hebben grote moeite zich aan deze regel te houden. Zij zien hun verzet tegen de gevestigde orde als een heroïsche strijd tussen goed en kwaad, waarbij de tegenpartij er alles aan gelegen is de bevolking een rad voor ogen te draaien (Fennema & Maussen 2000). Het radicale *front stage*- en *back stage*-denken mondt daarom vaak uit in samenzweringstheorieën die zeer schadelijk zijn voor het publieke debat. En juist dat complotdenken duikt na de moord op Pim Fortuyn bij zijn aanhangers veelvuldig op. Een van die complotdenkers eindigt haar analyse van de moord op Pim Fortuyn met de conclusie dat de BVD achter die moord zat: 'Pim zou de gevestigde orde omver gooien en dit werd niet getolereerd, we leven in een schijndemocratie' (Suzy Ching geciteerd in Hagemann 2003: 124). Politieke paranoia is een perverse poging om gemeenschap te herstellen (Robins & Post 1997: 40). De complottheorie is de politieke wetenschap van degenen die zich buitengesloten voelen.

Democratische verantwoording

Anders dan wederzijds respect, dat betrekking heeft op de relaties met politieke tegenstanders, heeft democratische verantwoording te maken met het respecteren van de intellectuele autonomie en integriteit van de eigen achterban; het democratische proces is gebaseerd op de individuele autonomie van de deelnemers.

Speak for yourself is binnen deze context de belangrijkste gedragsregel voor een democratisch debat. Als iemand in het publieke debat namens anderen spreekt, moet hij of zij daartoe gemandateerd zijn. Het is daarbij niet uitgesloten dat bepaalde deelnemers namens anderen spreken, maar zij mogen zich daar niet bij voorbaat op beroepen. Wie in het publieke debat zegt te spreken 'namens de slachtoffers van de Holocaust', legt daarmee een ongeoorloofde claim op de morele juistheid van en het maatschappelijk draagvlak voor bepaalde standpunten. Anderen kunnen immers niet meer spreken namens die slachtoffers en tegenstanders kunnen zo bij implicatie tot tegenstanders van de slachtoffers van de Holocaust worden bestempeld. Het ondemocratische van deze manier van discussiëren is in dit voorbeeld bovendien dat de slachtoffers zelf niets meer kunnen zeggen. Dat laatste geldt uiteraard niet voor 'arbeiders', 'vrouwen', 'immigranten' of 'bijstandsmoeders'. Zij kunnen nog wél iets terugzeggen als er namens hen wordt gesproken. Desondanks is ook bij deze voorbeelden 'het spreken namens' onwenselijk voor het democratische debat, en onwenselijk naarmate de verticale banden tussen de zelfbenoemde zaakwaarnemers en de door hen opgevoerde achterban zwakker zijn. Niemand mag zonder mandaat namens anderen spreken, maar zeker niet degenen die in de gemeenschap voor wie zij menen te spreken geen enkele positie en geen enkel gezag hebben. In hoeverre politieke elites nog namens een achterban kunnen spreken, hangt af van de organisatiegraad van die achterban en het opgebouwde politieke gezag van die elites binnen de civiele gemeenschap die zij (menen te) vertegenwoordigen.

In het integratiedebat hebben we kunnen zien hoe gemakkelijk de discussie tot wederzijdse verkettering verwordt als deze regel wordt overtreden. Zo werden degenen die zich presenteerden als de zaakwaarnemers van de autochtonen in de arme wijken van de grote steden door hun tegenstanders voor racist uitgemaakt, en werden de antiracisten op hun beurt niet geaccepteerd als sprekend voor etnische minderheden. De laatsten werd verweten dat zij weliswaar beweerden op te komen voor de slachtoffers van racisme, maar 'in werkelijkheid' slechts bezig waren hun

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

eigen belangen na te jagen. En daarmee schonden de ‘anti-antiracisten’ op hun beurt de eerste gouden regel van het politieke debat.

Het discours van de partijpolitieke elites is, zeker op het terrein van immigratie en integratie, nog sterk beïnvloed door het verlichtingsdenken dat Condorcet zo meesterlijk heeft verwoord. Zij voelen zich Philodemos, en zijn geneigd zichzelf als onbaatzuchtige vrienden van het volk te beschouwen. Zij vragen eens in de vier jaar om een politiek mandaat en verwachten dat de kiezers vervolgens hun politieke oordeel onvoorwaardelijk overdragen. Het overheidsbeleid is, zo menen zij, te complex voor deliberatieve of plebiscitaire experimenten. Zij hebben een mandaat van de kiezer en hun beleid steunt bovendien op wetenschappelijke inzichten. Zij beschouwen hun tegenstanders als valse profeten, als populistten die de stem van het volk alleen maar laten klinken om er zelf beter van te worden.

De ‘leefbaren’, in alle vormen en maten, vertolken het verzet tegen dit technocratische verlichtingsdenken. Maar ook zij houden zich allerminst aan de twee gouden regels van de democratische discussie. Zij zien politici als ‘zakkenvullers’ die hun eigen belangen verbergen achter een haag van mooie woorden en spreken maar al te graag namens ‘het volk’. Deze manier van denken komen we vooral tegen bij de gemobiliseerde aanhangers van Pim Fortuyn: ‘Wat is eigenlijk een “bekwaam” politicus? Eentje die net zo liegt draait en acteert als de plucheplakkers die allang hebben bewezen het volk niet te (willen) begrijpen’ (Hagemann 2003: 121).

Het publieke debat volgens de gouden regels die ik hier heb aangestipt, vereist een grondige verandering van de politieke cultuur. De politieke elites zouden moeten beginnen met het loslaten van de claim op morele superioriteit, die in zo schril contrast staat met de leugens en halve waarheden die zij beroepshalve soms moeten verkondigen. De politieke elites zullen bereid moeten zijn de belangrijkste politieke strijdpunten ook werkelijk te agenderen. En zij zullen de moed moeten hebben hun eigen standpunten te verdedigen, ook wanneer die niet aansluiten bij de waan van de dag. Om het politieke gezag te (her)winnen is een politieke deugd nodig, die Machiavelli *virtù* noemde en die wij tegenwoordig met politieke moed aanduiden. Pas als de elites zich die deugd eigen maken, zullen burgers bereid zijn om in het besluitvormingsproces hun politieke oordeel, tijdelijk, aan hun vertegenwoordigers over te dragen. Burgers moeten op hun beurt leren dat een politiek besluit niet alleen mag worden beoordeeld op zijn normatieve inhoud, maar ook op zijn prakti-

sche mogelijkheden en onbedoelde effecten. Vanuit de moraliteit van de huiskamer is elk politiek besluit gemakkelijk te bekritisieren.

Dankwoord

Nu ik aan het einde van mijn rede ben gekomen, wil ik allereerst het College van Bestuur bedanken voor het vertrouwen dat het in mij heeft uitgesproken door mij te benoemen tot hoogleraar op een nieuw terrein dat ik nog maar zeer gedeeltelijk kan overzien. Mijn dank gaat natuurlijk ook uit naar mijn collega Jos de Beus, die als afdelingsvoorzitter het initiatief tot die benoeming heeft genomen. Maar ook naar Rinus Penninx, die als directeur van het IMES alles in het werk heeft gesteld om mij ook daadwerkelijk benoemd te krijgen. Zoiets vergt aan onze universiteit een bijna bovenmenselijke vasthoudendheid, waarmee overigens ook de zakelijk directeur van het IMES, Hanneke Grotenbreg, gezegend is. Rinus en Hanneke hebben er alles aan gedaan om voor Jean Tillie en mij binnen het IMES een sfeer te creëren waarin wij konden gedijen. Maar ik wil daarvoor ook de andere collega's van het IMES bedanken. Zij hebben het mogelijk gemaakt dat wij onze onderzoeksgroep naar de kwaliteit van de multiculturele democratie konden uitbouwen tot een enthousiaste groep onderzoekers die groeit en bloeit en mij altijd weer boeit. IMES-collega Heleen Ronden wil ik speciaal bedanken voor haar uitstekende eindredactie van deze geschreven versie van mijn oratie.

Ik ben eveneens veel dank verschuldigd aan de leden van die onderzoeksgroep, en natuurlijk aan Jean Tillie met wie ik de afgelopen zeven jaar een zeer gelukkig kantoorhuwelijk had. Voeg daarbij de zeergewaardeerde samenwerking met Wouter van der Brug, Frank Buijs, Frank Elbers, Eelke Heemskerk, Marcel Maussen en Bert Schijf en u voelt wel dat deze benoeming op persoonlijke titel eigenlijk een collectieve prestatie is.

Veel heb ik daarnaast te danken aan mijn collega's van de afdeling Politicologie met wie ik al vele decennia samenwerk in het onderwijs. In het bijzonder noem ik Paul Aarts, Tjitske Akkerman, Uwe Becker, Cees van der Eijk, Hein-Anton van der Heijden, Philip van Praag en Robert Jan van der Veen. En Melanie Comman niet te vergeten. Ik kan het ook niet nalaten het NIAS te bedanken, niet alleen omdat ik daar in het academische jaar 2000/2001 een jaar ongestoord heb kunnen werken, maar ook omdat ik er dit jaar nog deze oratie heb mogen afschrijven.

OVER DE KWALITEIT VAN POLITIEKE ELITES

Uiteraard ben ik ook dank verschuldigd aan de vele generaties studenten die ik vanaf 1970 heb onderwezen en die mij, op hun beurt, scherp hebben gehouden. Van al die studenten, die het soms zeer ver geschopt hebben, noem ik alleen Maarten Hajer, omdat die nu mijn chef is. Ik wens hem veel sterkte.

Wat betreft het thuisfront wil ik mij, korthedshalve, beperken tot twee levensgezellen. Zonder Troetje Loewenthal zou ik nooit zijn terechtgekomen op het terrein van de etnische studies. En Caroline van Dullemen heeft mij er fijntjes op gewezen dat iemand met een grote mond ook verantwoordelijkheid moet durven nemen. Dat doe ik bij deze.

Voor mijn vader en mijn schoonvader komt deze plechtigheid te laat. Ik weet dat zij er graag bij waren geweest. Maar zij worden in zekere zin vertegenwoordigd door mijn academische vader, Rob Mokken, die voor mij een promotiebeurs aanvraag ondanks het feit dat wij in de ideologische strijd die de faculteit toen teisterde, lijnrecht tegenover elkaar stonden. Dat was een daad van *virtù*, die ik pas later op waarde heb geschat. Ik ben blij dat wij nog steeds samenwerken, ik ben er trots op uit de school van Mokken te komen en ik ben dankbaar dat ik door Rob en Thelma in de familie ben opgenomen.

Ten slotte bedank ik mijn moeder, die in de loop van de jaren steeds meer bij mijn intellectuele werk betrokken is geraakt. Waar vind je nog een kritische meelezer van 84 die de door mij gemiste uitzendingen van NOVA of Netwerk in drie of vier krachtige zinnen kan samenvatten en die het laatste nieuws uit de *Leeuwarder Courant* uitknijpt en opstuurt?

Ik heb gezegd.

Noten

- * Bij het schrijven van deze rede heb ik kritisch commentaar gekregen van Rudy Andeweg, Tamarah Benima, John Grin, Maaïke Groen, Menno Hurenkamp, Arnold Koper, Philip van Praag, Jacques Thomassen en Hans Wansink, waarvoor mijn dank.
- 1 Uit onderzoek van Lubbers et al. (2002) blijkt weliswaar dat charismatisch leiderschap een rol speelt bij de keuze voor anti-immigrantenpartijen, maar in dat onderzoek is deze variabele onbevredigend gedefinieerd omdat zij niet losstaat van de afhankelijke variabele, electoraal succes.
- 2 Alleen PvdA-senator Erik Jurgens heeft het vervolgingsbeleid in het openbaar bestreden. Daarnaast waren er enkele columnisten, onder wie Pim Fortuyn in *Elsevier* en John Jansen van Galen in *Het Parool*, die zich in de jaren negentig in kritische zin hebben uitgelaten over het vervolgingsbeleid.
- 3 De brandstichters in Kedichem werden, een jaar later, veroordeeld tot zes maanden gevangenisstraf, waarvan drie maanden voorwaardelijk. Zij toonden geen berouw. Integendeel, in een verklaring noemden zij de rechtszitting ‘een georganiseerde klucht’ (Janssen 2003).
- 4 Zie o.a. Middel 2003; Monasch 2002; Van Zuijlen 2000.
- 5 Zie het interview met M. Fennema, ‘Politicoloog: In ’t Veld komt in Italië goed tot zijn recht’, dat alleen in de noordelijke editie van *NRC Handelsblad* mocht verschijnen (19 juni 1993), en ‘Wat Kok had kunnen en had moeten zeggen’ van Marc Chavannes in diezelfde krant.
- 6 Ongeveer driekwart van de Nederlandse kiezers zegt zijn stemgedrag bij de Tweede Kamerverkiezingen te baseren op een *ex ante*-oordeel (Andeweg & Thomassen 2003).
- 7 Merk op dat bij Condorcet in het publieke debat geen plaats was voor collectieve opvattingen die door partijen of belangenorganisaties werden geformuleerd.

Literatuur

- Almond, G.A. & S. Verba (1963), *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Andeweg, R. & J. Thomassen (2003), *Modes of political representation. Towards a new typology*. Wassenaar: NIAS
- Ankersmit, F.R. (1997), *Macht door representatie*. Kampen: Kok Agora
- Baker, K.M. (1975), *Condorcet. From natural philosophy to social mathematics*. Chicago/Londen: University of Chicago Press
- Berg, J.T.J. van den (1983), *De toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp: Van Holkema en Warendorf
- Berger, M., A. van Heelsum, M. Fennema, J. Tillie & R. Wolff (2001), *Politieke participatie van etnische minderheden in vier steden*. Amsterdam: IMES
- Beus, J. de (2001), *Een primaat van de politiek*. Amsterdam: Vossiuspers AUP
- Brug, W. van der (1998), 'The informed electorate. Political perceptions and party behaviour', in: *Acta Politica*, 33, 1, p. 20-47
- Brug, W. van der (2003), 'Voting for the LPF. Cynicism, protest, or policy voting?', in: *Acta Politica*, 38, 1, p. 51-68
- Brug, W. van der, & M. Fennema (2003), 'Protest or mainstream. How the European anti-immigrant parties have developed into two separate groups by 1999', in: *European Journal of Political Research*, 42, 1, p. 55-76
- Brug, W. van der, M. Fennema & J. Tillie (2000), 'Anti-immigrant parties in Europe. Ideological or protest vote?', in: *European Journal of Political Research*, 37, 1, p. 77-102
- Buijs, F. & M. Fennema (1998), 'Democratie en extremisme in Amsterdam', in: I. van Eerd & B. Hermes (red.), *Pluriform Amsterdam. Essays*, p. 35-55. Amsterdam: Vossiuspers AUP
- Chorus, J. & M. de Galan (2002). *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*. Amsterdam: Mets & Schilt
- Condorcet (1996) [1781], 'Les véritables et les faux amis du peuple. Fragment de théophraste nouvellement découvert dans la bibliothèque des moines du Mont Anthos', in: C. Coutel, *Politique de Condorcet*, p. 49-52. Parijs: Payot & Rivages
- Dekker, P. (2002), *De oplossing van de civil society*. Den Haag: SCP
- Deth, J. van (2000), 'Interesting but irrelevant. Social capital and the saliency of politics in Western Europe', in: *European Journal of Political Research*, 37, 2, p. 115-147
- Donselaar, J. van (1991), *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker
- Dryzek, J. (2003), *Alternatives to agonism and analgesia. Deliberative democracy in divided societies*. Deliberative Democracy and Sensitive Issues, Amsterdam

- Dunn, J. (1999), 'Situating political accountability', in: A. Przeworski, S. Stokes & B. Manin (red.), *Democracy, accountability and representation*, p. 329-344. Cambridge: Cambridge University Press
- Fennema, M. (1976), 'Professor Lijphart en de Nederlandse politiek', in: *Acta Politica*, 11, 1, p. 54-77
- Fennema, M. (2000), 'Legal repression of extreme-right parties and racial discrimination', in: R. Koopmans & P. Statham (red.), *Challenging immigration and ethnic relations politics*, p. 119-144. Oxford: Oxford University Press
- Fennema, M. & M. Maussen (2000), 'Dealing with extremists in public discussion. Front National and "Republican Front" in France', in: *The Journal of Political Philosophy*, 8, 3, p. 379-400
- Fennema, M. & J. Tillie (1999), 'Political participation and political trust in Amsterdam. Civic communities and ethnic networks', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25, 4, p. 703-726
- Fennema, M. & J. Tillie (2001), 'Civic communities, political participation and political trust of ethnic groups', in: *Connections*, 24, 1, p. 26-41
- Fennema, M. & J. Tillie (i.p.), 'Civic communities and multicultural democracy', in: S. Rossteutscher (red.), *Social capital. A democratic elixer?* Londen: Routledge [te verschijnen]
- Fennema, M., J. Tillie, A. van Heelsum, M. Berger & R. Wolff (2001), 'De politieke integratie van etnische minderheden in Nederland', in: *Migrantenstudies*, 17, 3, p. 142-157
- Flathman, R. (1980), *The practice of political authority*. Chicago: University of Chicago Press
- Friedman, T.L. (2000), *The lexus and the olive tree*. New York: Anchor Books
- Groen, M. & N. van de Zwan (2003), *De woelige jachtgronden van het NOS journaal*. Politicologenetmaal, Dordrecht
- Groot, L. (2003), 'Een kritische evaluatie van de StemWijzer 2002', in: *Beleid en Maatschappij*, 30, 1, p. 20-30
- Groot-Van Leeuwen, L. de (i.p.), 'De rechterlijke macht als gezagselite', in: *Mens & Maatschappij*, 79, 1 [te verschijnen]
- Gunsteren, H. van (2002), 'Voor democratie maar tegen politiek', in: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.), *Democratie in verval?*, p. 17-32. Amsterdam: Boom
- Gunsteren, H. van, & R. Andeweg (1994), *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burger en politiek*. Haarlem: Aremith
- Gutmann, A. & D. Thompson (1996), *Democracy and disagreement*. Cambridge: Harvard University Press
- Hagemann, C.P.M. (2003), 'Complotten, sarcasme en de bevestiging van de eigen identiteit', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 30, 2, p. 110-139
- Heelsum, A. van (2002), 'The relationship between political participation and civic community of migrants in the Netherlands', in: *Journal of International Migration and Integration*, 3, 2, p. 179-200

- Heemskerk, E. (i.p.), 'De internationalisering van de Nederlandse financieel-economische bestuurselite', in: *Mens & Maatschappij* [te verschijnen]
- Hilhorst, P. (2003), 'Apart is uit', in: *de Volkskrant*, 27 mei, p. 7
- Hofstee, W.K.B. & H. Schaapman (1990), 'Bets beat polls', in: *Acta Politica*, 25, 3, p. 194-207
- Hoppe, R. (red.) (1987), *Etniciteit, politiek en beleid in Nederland*. Amsterdam: VU Uitgeverij
- Hoppe, R. (1989), *Het beleidsprobleem geproblematiseerd. Over beleidsontwerpen en probleemvorming*. Muiderberg: Coutinho
- Irwin, G. & J. van Holsteyn (2002), 'De kloof tussen burger en bestuur', in: J. van Holsteyn & C. Mudde (red.), *Democratie in verval?*, p. 33-50. Amsterdam: Boom
- Jacobs, D. (1998), *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat omtrent kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België*. Gent: Academia Press
- Janssen, C. (2003), 'Het geweld kwam van links', in: *de Volkskrant*, 3 mei, p. 15
- Kornhauser, W. (1959), *The politics of mass society*. Glencoe, Ill.: Free Press
- Kuné, H. (2003), 'At your service. De herbetovering van de wereld volgens de principes van Pim Fortuyn', ongepubliceerd manuscript
- Lans, J. van der (2003), 'De boodschapper is wel schuldig', in: J. Divendal (red.), *Wie vliegt. 60 jaar journalistiek in vogelvlucht. Trouw Dossier*, p. 99-108. Amsterdam: Rainbow Pockets
- Lasch, C. (1995), *The revolt of the elites and the betrayal of democracy*. New York etc.: Norton
- Lijphart, A. (1976a), *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Tweede herziene editie. Amsterdam: De Bussy
- Lijphart, A. (1976b), 'Repliek', in: *Acta Politica*, 11, 1, p. 78-88
- Lijphart, A. (1999), *Patterns of democracy. Government forms and performance in thirty-six countries*. New Haven, CT: Yale University Press
- Lubbers, M., M. Gijsbers & P. Scheepers (2002), 'Extreme right-wing voting in Western Europe', in: *European Journal of Political Research*, 41, 3, p. 345-378
- Mair, P. (1994), *Party democracies and their difficulties*. Leiden: Universitaire Drukkerij
- Manin, B. (1997), *Principles of representative government*. Cambridge: Cambridge University Press
- Middel, B. (2003), *Politiek handwerk*. Amsterdam: Meulenhoff
- Monasch, J. (2002), *De strijd om de macht. Politieke campagnes, idealen en intriges*. Amsterdam: Prometheus
- NCW (Nederlands Christelijk Werkgeversverbond) (1993), *Een democratie van ambtenaren en leraren. Onderzoek naar de beroepsachtergrond van politici*. Den Haag: NCW
- Niekerk, M. van (1994), 'Zorg en hoop. Surinamers in Nederland nu', in: R. Penninx & H. Vermeulen (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, p. 45-80. Amsterdam: Het Spinhuis
- Norris, P. (2000), *A virtuous circle. Political communication in post-industrial democracies*. New York: CUP
- Oakeshott, M. (1991), *Rationalism and politics and other essays*. Indianapolis: Liberty Fund

- Parekh, B. (2000), *Rethinking multiculturalism. Cultural diversity and political theory*. Houndsmill etc.: Macmillan
- Penninx, R. & M. Schrover (2001), *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief*. Amsterdam: IMES
- Peper, B. (2002), *Een dolend land. Over de politieke architectuur van Nederland*. Amsterdam: De Bezige Bij
- Pessers, D. (2003), *Big mother. Over de personalisering van de publieke sfeer*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers
- Praag, P. van (2002), 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, *Jaarboek 2001*, p. 96-116. Groningen: DNPP, Rijksuniversiteit Groningen
- Putnam, R.D. (2000), *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster
- Rath, J. (1991), *Minorisering. De sociale constructie van 'etnische minderheden'*. Amsterdam: SUA
- Robins, R.S. & J.M. Post (1997), *Political paranoia. The psychopolitics of hatred*. New Haven/Londen: Yale University Press
- Rupp, J. & J. Schuster (i.p.), 'Toetreding en uitsluiting. Allochtone gemeenteraadsleden in de gemeenteraad van vier grote steden in Nederland', in: *Mens & Maatschappij* [te verschijnen]
- Schudson, M. (1998), *The good citizen*. New York: The Free Press
- Secker, W.P. (1991), *Ministers in beeld. De sociale herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990)*. Leiden: DSWO Press
- Secker, W.P. (2000), 'Representation of the Dutch people. The smooth transformation of the parliamentary elite in a consociational democracy 1848-1998', in: H. Best & M. Cotta (red.), *Parliamentary representatives in Europe 1848-2000. Legislative recruitment and careers in eleven European countries*, p. 270-309. Oxford: Oxford University Press
- Sennett, R. (1977), *The fall of public man*. New York: Alfred Knopf
- Soetenhorst, B. & M. Zonneveld (2001), *Afrekenen met Peper*. Amsterdam: Van Gennep
- Stokkom, B. van (1997), *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang*. Amsterdam: Van Gennep
- Taylor, C. (1994), 'The politics of recognition', in: A. Gutmann (red.), *Multiculturalism. Examining the politics of recognition*, p. 25-74. Princeton: Princeton University Press
- Thijn, E. van (2001), *Publieke zaken*. Amsterdam: Meulenhoff
- Thijn, E. van (2002), *De PvdA en de tijdgeest*. Veertiende Den Uyl-lezing. Amsterdam: PvdA
- Thomassen, J. (2000), 'Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland', in: J. Thomassen, K. Aarts & H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*, p. 203-217. Den Haag: SDU
- Tillie, J. (2003), 'Een campagne van angst', in: *Socialisme & Democratie*, 60, 3, p. 22-26
- Tillie, J. & M. Fennema (1998), 'A rational choice for the extreme right', in: *Acta Politica*, 33, 3, p. 223-249

- Vermeulen, F. (i.p.), 'Organisational patterns. Surinamese and Turkish associations in Amsterdam 1960-1990', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies* [te verschijnen]
- Vuijsje, H. (1997), *Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig*. Amsterdam: Contact
- Wansink, H. (i.p.), *Pim Fortuyn en de normalisering van Nederland* [te verschijnen]
- Warren, M.E. (1996), 'Deliberative democracy and authority', in: *American Political Science Review*, 90, 1, p. 46-60
- Westerloo, G. van (2003), *Niet spreken met de bestuurder*. Amsterdam: De Bezige Bij
- Wijnen, P. van (2000), 'Candidates and voting behaviour', in: *Acta Politica*, 35, 4, p. 430-450
- Wilson, W. (1887), 'The study of administration', in: *Political Science Quarterly*, 2, 2
- Wilterdink, N. (2002), 'Mondialisering en de mondiale welvaarts kloof', in: *Amsterdams Sociaalwetenschappelijk Tijdschrift*, 29, 2, p. 194-214
- Withuis, J. (2002), *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij
- Witte, R. & R. Wielers (1998), 'Gossip in organizations', in: *Computational and Mathematical Organization Theory*, 4, 2, p. 189-204
- Wurff, R. van der, & J. van Cuilenburg (2001), 'Impact of moderate and ruinous competition on diversity. The Dutch television market', in: *The Journal of Media Economics*, 14, 4, p. 213-229
- Zakaria, F. (2003), *The future of freedom*. New York: Norton
- Zuijlen, M. van (2000), *Retour Nijmegen-Den Haag. Dagboek van een politica*. Amsterdam: Prometheus